

Burgerschap, *vertu* en revolutie

Republicanisme in de politieke theorie van de *jacobins* tijdens de eerste Franse Republiek, 1793-94

Masterthesis Politieke Theorie 2011-2012

Martijn van den Boom, 0600539

Begeleider: prof. dr. M. L. J. Wissenburg

Radboud Universiteit Nijmegen

Burgerschap, *vertu* en revolutie

Republicanisme in de politieke theorie van de *jacobins* tijdens de eerste Franse Republiek, 1793-94

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Republicanisme als politieke filosofie	10
<i>De republiek en haar burgers</i>	11
<i>Terugkeer van het republicanisme</i>	14
<i>Het hedendaagse denken over het republicanisme</i>	19
<i>Intrinsiek republicanisme</i>	
<i>Instrumenteel republicanisme</i>	
Hoofdstuk 2: <i>La République jacobine</i>	29
<i>Historische context</i>	31
<i>Politieke verdeeldheid</i>	
<i>Problemen in binnen- en buitenland</i>	
<i>De val van de girondins</i>	
<i>Het jacobinisme geïnstitutionaliseerd</i>	
<i>De onomkoopbare en de aartsengel van de Terreur</i>	
<i>Het jacobijnse republicanisme</i>	46
<i>Burgerschapsideaal</i>	
<i>Educatie</i>	
<i>Le culte de l'Être Suprême</i>	
<i>La Terreur</i>	
Hoofdstuk 3: Jacobinisme binnen het republikeinse denken	65
<i>Instrumenteel of intrinsiek?</i>	66
<i>Burgerschap</i>	
<i>Vertu als conceptie van het goede</i>	
<i>Vergelijking met Rousseau</i>	70
<i>Bijdrage aan het hedendaagse debat</i>	74
<i>De mogelijkheid van la Terreur in het intrinsiek republicanisme</i>	
Conclusie	80
Lijst van geraadpleegde werken	83

Voorwoord

Op 20 juni 2008 kreeg ik van de Faculteit der Letteren te horen dat ik was uitgeloot voor de destijds nieuwe minor Journalistiek. Nog dezelfde dag koos ik ervoor om bij de opleiding Politicologie de minor Politieke Filosofie te volgen. Ik geloof niet in voorbestemming, maar na afronding was een nieuwe liefde geboren. Waar bij Geschiedenis verplichte onderdelen soms op de zenuwen konden werken, was het bij Politieke Filosofie van begin tot eind genieten met inhoudelijk alleen maar interessante onderwerpen en het feit dat de student diende mee te denken over oplossingen voor politiek-filosofische problemen. Met veel plezier begon ik na mijn studie Politieke Geschiedenis – en een jaar premaster Politicologie – in de zomer van 2011 aan de masteropleiding Politieke Theorie. Het was zwaar, maar tevens uitdagend, interessant en de extra jaren studeren meer dan waard.

Toch, het waren interessante discussies over internationale rechtvaardigheid, milieuethiek, het *all-affected principle*, erkenning, deliberatieve democratie, het *non-identityproblem*, et cetera, maar de Franse Revolutie – waar ik mijn scripties bij Geschiedenis aan had gewijd – bleef in mijn achterhoofd spoken. Tijdens een college – over het Kwaad nota bene – kwam Maximilien Robespierre ten sprake. Als ik aan de literatuur van die dag terug denk, weet ik zeker dat daar de kiem van mijn scriptie lag: de erfenis van de Franse Revolutie was – in mijn ogen – bezoedeld in de analytische politieke theorie en daar moest verandering in komen. Nog meer werd mijn aandacht getrokken toen de Franse Revolutie in de literatuur over burgerschap en republicanisme stelselmatig werd genegeerd.

Dus wederom zou ik – en met mij Steffie, mijn vrienden en mijn familie – een jaar lang opgescheept zitten met Robespierre en zijn revolutionaire kompanen. Nogmaals dank voor jullie geduld en luisterende oren. Hopelijk heb ik jullie ditmaal minder op de zenuwen gewerkt als ik weer een gesprek op de Franse Revolutie wist te brengen. Uiteraard wil ik, ten slotte, ook mijn begeleider Marcel Wissenburg bedanken. Met veel wijsheid, interesse en enthousiasme heeft hij mij begeleid. Hij zag verbanden in een oogopslag die ik na uren studeren pas had ontwaard. Tevens bleek hij een waar pleitbezorger te zijn van de traditie van de ‘geschiedenis van politieke ideeën’ in de politieke theorie – ik vermoed dat diep in hem ook een historicus schuilgaat.

Martijn van den Boom

Nijmegen, juni 2012

Inleiding

*Historians [...] have not only made
the tradition visible to us in the past
couple of decades; they have also
shown how it can give us a new
perspective on contemporary politics.*
Philip Pettit¹

Gedurende de radicale fase van de Franse Revolutie werden de Fransen niet aangesproken met *monsieur* of *madame*, maar met *citoyen* of *citoyenne*. Aan begin van toespraken of bij de opening van een opiniërend stuk spraken de revolutionairen van ‘citoyens’, ‘citoyens représentants du peuple’ of ‘citoyens mandataires du peuple’.² De oude aanspreekvormen waren aan het begin van de Franse Revolutie in onbruik geraakt, omdat deze herinnerden aan het *ancien régime* en de bijbehorende standensamenleving waarin ongelijkheid aan de orde van de dag was. Dit laatste werd door het egalitaire *citoyen* tegengegaan.³ Tevens had het in de radicale fase van de revolutie nog een tweede connotatie: het verwees naar het belang van de burger in de jonge Franse Republiek. *La République française* werd op 21 september 1792 ingesteld, nadat de monarchie in de maand ervoor ten val was gekomen. De Franse Revolutie heeft tal van omwentelingen gebracht in Frankrijk, waarvan de transitie van de absolute monarchie, via een constitutionele monarchie, naar een republiek een van de grootste is. Het uitroepen van de Republiek zou het startsein betekenen voor de radicaalste fase van de revolutie, beter bekend als de periode van *la Terreur* of het Schrikbewind. Tijdens deze fase zouden de radicale *jacobins* de macht grijpen in Frankrijk. Hoewel de Franse Republiek deze periode, die tot de val van Maximilien Robespierre op 27 juli 1794 (9 thermidor II) duurde, zou overleven, stond de Republiek deze jaren centraal in het politieke *discours*. De staatsvorm werd verheerlijkt, evenals de actieve politieke participatie van de burger en het republikeinse gedachtegoed van Jean-Jacques Rousseau. In toespraken haalden revolutionairen Athene, Sparta of Rome aan als voorbeeld voor de republiek waarin zij leefden. De publieke sfeer

¹ P. Pettit, *Republicanism* (Oxford 1997) 7.

² In deze thesis zal veelvuldig gebruik gemaakt worden van Franse termen als het gaat om groeperingen, instituties, revolutionaire data en maatregelen. In de literatuur over de Franse Revolutie wordt veelal de Franse terminologie gebruikt, dus voor de duidelijkheid en intertekstuele continuïteit dient er gekozen te worden voor de Franse terminologie. Het is wel mogelijk om deze naar het Nederlands te vertalen, er zijn vertalingen voor handen, maar deze klinken artificieel of dekken niet de lading: de Bergpartij in plaats van *montagnards* klinkt heel apart. Daarnaast zullen ook Franse citaten in de oorspronkelijke taal worden weergegeven. Het is mogelijk dat er vanwege het oude Frans in de toespraken of teksten op sommige plekken verschillen met hedendaagse Frans zitten: in de vierde regel van deze inleiding is er bijvoorbeeld sprake van ‘représentans’ in plaats van ‘représentants’.

³ M. Walzer, ‘Citizenship’, in: T. Ball, J. Farr & R. L. Hanson ed., *Political Innovation and Conceptual Change* (Cambridge 1989) 211-219, aldaar 211.

werd verheven boven de private sfeer. Door mee te doen in het bestuur of de politiek kon de *citoyen* tot volle bloei komen.⁴ Daarnaast werd de gewone man ook in de praktijk toegelaten tot de politieke arena. De *citoyen* had veel invloed op de afgevaardigden. Franse burgers lieten van zich horen op de publieke tribune tijdens de vergaderingen van het parlement en keerden zich op sommige momenten gewelddadig tegen de gezaghebbers. Met name de radicale *montagnards* luisterden naar de mening van het volk. Hoewel de radicale Parijzenaren (*sans-culottes*) op de voet werden gevolgd en menig revolutionair inspireerden, was er geen sprake van een populistische politiek. Er ontstond een wisselwerking tussen de politiek en de *citoyens*, waardoor de Franse Republiek invloed van onderaf toeliet tot de *Convention nationale* en niet alleen in naam democratisch bleek.⁵

Ondanks de belangrijke rol die de Republiek speelde in de Franse Revolutie, krijgen de in deze periode ontwikkelde ideeën weinig aandacht in de hedendaagse politiek-filosofische literatuur over republicanisme: “Classical republicanism, now so well mapped out by historians of political thought in its anglophone manifestations, still remains largely terra incognita in its francophone forms.”⁶ De literatuur wordt voornamelijk gedomineerd door Angelsaksische auteurs die geïnspireerd zijn door de antieke filosofen, de Renaissance en de Amerikaanse Revolutie. De afwezigheid van de Franse Revolutie in de geschiedenis en de literatuur over republicanisme is op zijn zachts gezegd frappant. Het is niet zo dat de Franse Revolutie een obscure historische gebeurtenis is, deze doet namelijk niet onder voor andere veelbesproken vroegmoderne perioden van republicanisme, zoals de Amerikaanse Revolutie of de Engelse periode van interregnum. Tijdens de Franse Revolutie werd veel nagedacht over het republicanisme en deze werd direct in de praktijk getest.

Het is de vraag of de Franse revolutionairen met recht de titel ‘politek filosoof’ zouden kunnen dragen, maar de afstand tussen ideeën en de praktijk was zeer klein in het Franse politieke klimaat van deze jaren. Naast het werk in de *Convention* of een comité spendeerden veel revolutionairen een gedeelte van de dag aan het nadenken over en het

⁴ P. Higonnet, *Goodness Beyond Virtue: Jacobins During the French Revolution* (Berkeley CA 1998).

⁵ Hierbij dient te worden opgemerkt dat de *sans-culottes*, de radicale Parijse burgers, wel politieke invloed hadden, maar niet het overgrote gedeelte van de Franse bevolking vormden. De invloed van de *sans-culottes* moet niet onderschat worden. Het waren zij die op verschillende momenten de Franse Revolutie ‘net dat ene duwtje in de rug’ hebben gegeven en daarmee de loop ervan beïnvloedden. Voor het standaardwerk over de *sans-culottes* zie A. Soboul, *Les sans-culottes parisiens en l'an II: mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire 2 juin 1793 - 9 Thermidor an II* (Parijs 1958).

⁶ K. M. Baker, ‘Transformations of Classical Republicanism in Eighteenth-Century France’, *The Journal of Modern History* 73 (2001) 32-53, aldaar 33-34; R. Hammorsley, ‘English Republicanism in Revolutionary France: The Case of the Cordelier Club’, *Journal of British Studies* 43 (2004) 464-481, aldaar 465; Citaat: Baker, ‘Transformations of Classical Republicanism in Eighteenth-Century France’, 33-34; Van de 24 voor deze thesis gebruikte werken over het republicanisme in het algemeen refereren slechts negen aan de Franse Revolutie en vier aan Maximilien Robespierre.

formuleren van eigen politieke ideeën.⁷ Ook degenen die niet direct betrokken waren in de Franse politiek togen in de avonduren naar de politieke clubs, zoals de *club des jacobins*, of naar de *société sectionnaire*, een soort van wijkraad: “[T]he militant sans-culotte devoted an important part of his leisure time to political affairs.”⁸ Het is de vraag of de afwezigheid van de ideeën over republicanisme in de Franse Revolutie in de hedendaagse politiek-filosofische literatuur een ernstige nalatigheid is. Misschien zijn de auteurs simpelweg niet geïnspireerd door gebeurtenissen in revolutionair Frankrijk of zijn ze in staat hun punt te maken zonder terug te moeten grijpen naar de revolutionairen, die in sommige kringen op zijn zachts gezegd niet positief gewaardeerd worden. Het kan echter ook zo zijn dat er door tal van redenen, zoals taalbarrières, geen kennis genomen is van de immense literatuur uit en over de Franse Revolutie. Er blijft echter een gat bestaan in de traditie en een diepgaande bestudering van de ideeën in deze periode kan deze niche in de politiek filosofische literatuur opvullen.

Echter, is het bestuderen van het verleden niet de taak van historici? De *Cambridge School* zou stellen dat politiek filosofen gedeeltelijk ook historici zijn.⁹ Naast de taak nieuwe normatieve theorieën te ontwikkelen, zouden politiek filosofen zich ook bezig moeten houden met een geschiedkundige taak. Met dit laatste wordt bedoeld dat het historische aspect van de politiek filosoof niet louter bij de bestudering van antieke teksten ligt en de vraag wat deze aan de huidige politieke situatie kunnen bijdragen. Quentin Skinner besprak in zijn inaugurale rede *Liberty Before Liberalism* de bredere geschiedkundige taak van de politiek filosoof. In navolging van John Pocock stelt Skinner dat de teksten niet los van de context begrepen moeten worden en in een bredere context ingebed dienen te worden: “[T]he history of political theory not as the study of allegedly canonical texts, but rather as a more wide-ranging investigation of the changing political languages in which societies talk.”¹⁰

Hoewel Skinner geschiedschrijving in de zin van *wie es eigentlich gewesen* niet direct afschrijft, vindt hij wel dat historisch onderzoek een praktisch nut binnen de politieke filosofie moet dienen. Een uitgebreide beschrijving van oude politieke ideeën zou ten eerste een bijdrage kunnen leveren aan ons begrip van ideeën, concepten en theorieën door terug te gaan naar de wortels. Hoe zijn ze ontstaan? In welke tijdscontext? Wat betekenden zij aanvankelijk? Hoe zijn ze ontwikkeld? Wat is er nog over van de oorspronkelijke betekenis? Daarnaast kan een politiek filosoof de geschiedenis induiken als een ‘archeoloog’ die oude en

⁷ R. R. Palmer, *The Twelve Who Ruled: The Year of the Terror in the French Revolution* (Princeton Classic Edition; New Jersey NJ 2005) 254.

⁸ A. Soboul, *The Parisian Sans-Culottes and the French Revolution 1793-4* (Oxford 1964) 222.

⁹ P. Kelly, ‘Political Theory - The State of the Art’, *Politics* 26 (2006) 47-53, aldaar 48; Q. Skinner, *Liberty Before Liberalism* (Cambridge 1998) 102-105.

¹⁰ Skinner, *Liberty Before Liberalism*, 104-105.

onbekende ‘intellectuele schatten’ ontdekt en weer kenbaar maakt aan de filosofische wereld. Sommige politieke ideeën zijn een vroege dood gestorven en hebben geen plek veroverd in ons gedachtegoed, waardoor ze het hedendaagse denken niet hebben kunnen inspireren. Tot slot stelt Skinner dat het vaak voorkomt dat de *mainstream school of thought* over een bepaald onderwerp de manier waarop de politieke filosofie er naar kijkt sterk beïnvloed, bijna tot op het dogmatische toe. Hierdoor ontstaat het gevaar dat andere alternatieve zienswijzen naar de achtergrond of zelfs helemaal verdwijnen. De politiek filosoof moet deze alternatieven onder de aandacht brengen, waardoor het mogelijk wordt aan een hegemoniale visie op een bepaald concept of idee te ontsnappen.¹¹

Een bestudering van het republicanisme in de Franse Republiek zal mogelijk een dubbele bijdrage leveren aan de politieke filosofie. In eerste instantie is het een bijdrage aan het corpus van de ‘geschiedenis van de politieke ideeën’ en een onderzoeksobject op zichzelf. Zoals gezegd is het denken onderbelicht in de politiek filosofische literatuur over republicanisme. De analyse van dit gedachtegoed zal deze leegte vullen. Daarnaast heeft deze bestudering, op basis van de drie door Skinner omschreven taken, ook praktisch nut voor de hedendaagse politieke filosofie. Ten eerste kan deze een bijdrage leveren aan een beter begrip van hedendaagse concepten, zoals ‘Republiek’, ‘republicanisme’ en ‘actieve politieke participatie’, en de ontwikkeling ervan. Ideeën moeten niet als losstaande concepten gezien worden, maar als concepten die sterk door de tijd en context beïnvloed worden. De periode van de Franse Revolutie kan een dusdanige invloed hebben uitgeoefend op republicanisme, waardoor het zich in een bepaalde richting heeft ontwikkeld en om de huidige interpretaties ervan te begrijpen moet ook deze ontwikkeling goed begrepen worden. Ten tweede kunnen oude ideeën die tijdens de bestudering van het republicanisme van de *jacobins* opnieuw worden ontdekt als inspiratie dienen voor de hedendaagse theorieën, maar zij kunnen ook wijzen op obstakels waarmee het republicanisme rekening moet houden: wat maakte oude ideeën (on)succesvol; welke tegenargumenten werden er tegen ingebracht; en in welke valkuilen liepen deze ideeën? Deze bevindingen kunnen hedendaagse theorieën robuuster maken en een bijdrage leveren als inspiratiebron aan de hedendaagse normatieve politieke filosofie. Ten slotte zal het republicanisme in de Franse Republiek een beeld kunnen geven van een alternatief voor het hedendaagse overheersende beeld van republicanisme. De vraag is echter of het een werkbaar alternatief is voor de hedendaagse politieke filosofie: zou deze iets kunnen met het jacobijnse idee van republicanisme?

¹¹ Skinner, *Liberty Before Liberalism*, 110-112, 116-117.

Vanuit de traditie van ‘geschiedenis van politieke ideeën’ en het praktisch nut ervan voor hedendaagse politieke filosofie kan er gesteld worden dat de afwezigheid van de periode van de Franse Revolutie in de politiek filosofische literatuur over republicanisme een gemis is. Deze thesis zal een gedeelte van deze niche opvullen, door te kijken welke kenmerken het republicanisme van de *jacobins* in de eerste Franse Republiek van 1793-94 bezat en hoe dit te vergelijken valt met hedendaagse visies op republicanisme. In het volgende hoofdstuk van deze thesis staat het republicanisme in het algemeen centraal. Na de analyse van de herkomst van het gedachtegoed en de ontwikkeling ervan door de eeuwen heen kunnen er twee tradities onderscheiden worden. Aan de ene kant is er het intrinsiek republicanisme, dat republicanisme ziet als ‘het goede leven’ en politieke participatie als waardevol op zichzelf, en aan de andere kant is er het instrumenteel republicanisme, dat republicanisme waardeert vanwege de bijdrage aan vrijheid en het in stand houden van de staat.

Aan de hand van dit theoretische kader zal er in het tweede hoofdstuk gekeken worden naar het republicanisme van de *jacobins*. In dit gedeelte ligt de nadruk puur op geschiedenis van politieke ideeën. Na een korte schets van de context en de hoofdrolspelers zal het republicanisme van de *jacobins* geanalyseerd worden. Hiervoor zal gekeken worden naar het jacobijnse gedachtegoed in het algemeen en het politieke *discours* van Robespierre en Louis Antoine Saint-Just in het bijzonder.¹² Door gebruik te maken van verschillende soorten bronmaterialen zal het mogelijk worden het jacobijnse republicanisme te analyseren. De politieke ideeën van beide revolutionairen zijn beschikbaar in de vele toespraken die zij hebben gehouden. Veel persoonlijke aantekeningen zijn na de val van Robespierre – en met hem ook Saint-Just – verloren gegaan.¹³ Ook andere bronnen kunnen inzicht bieden in het republicanisme van de *jacobins*, zoals de rapporten van het *Comité de salut public*. Tot slot zal ook gebruik gemaakt worden van een grote hoeveelheid aan geschiedkundige literatuur over de Franse Revolutie.

Waar in het tweede hoofdstuk de nadruk lag op de geschiedenis van de politieke ideeën, zal er in het derde hoofdstuk het jacobinisme gekoppeld worden aan de hedendaagse politieke filosofie. In welke traditie past het en welke facetten van eerdere stromingen komen

¹² Robespierre en Saint-Just worden in de literatuur genoemd als het ideologische hart van het *Comité de salut public* en daardoor ook van het heersende jacobijnse gedachtegoed, zie: M. Bouloiseau, *Le Comité de salut public (1793-1795)*. « *Que sais-je ?* » *Le point des connaissances actuelles* 1014 (Parijs 1968) 40; M. Bouloiseau, *La République Jacobine* 10 août 1792 – 9 thermidor an II. *Nouvelle histoire de la France contemporaine* 2 (Parijs 1972) 100; Palmer, *Twelve Who Ruled*, 364; G. Rudé, *Robespierre: Portrait of Revolutionary Democrat* (Londen 1975) 38; Overigens behoorde ook Georges Couthon tot deze groep van ideologen. Naar hem is echter nooit grondig onderzoek gedaan en ook zijn werk is nooit uitgebreid gepubliceerd.

¹³ Rudé, *Robespierre*, 56.

naar voren? Daarnaast wordt er ook gekeken naar het praktische nut van de geschiedenis van politieke ideeën: kan het jacobinisme een inspiratiebron vormen voor de hedendaagse politieke filosofie?

Op basis van deze drie hoofdstukken zullen de kenmerken van het republicanisme van de *jacobins* in de eerste Franse Republiek 1793-94 geanalyseerd worden en in verband gebracht worden met hedendaagse visies. Uiteindelijk zal er een bijdrage geleverd worden aan de geschiedenis van de politieke ideeën, in de traditie van Skinner met een link naar het heden, in de hoop het jacobinisme de plaats in de politieke filosofie te geven die het verdiend.

Hoofdstuk 1

Republicanisme als politieke filosofie

[M]an is by nature a political animal. He who is without a city, by reason of his own nature and not by accident, is either a poor sort of being or a being higher than man.
Aristoteles¹⁴

Al vanaf de oude Grieken hebben politiek filosofen nagedacht over de Republiek en de invulling ervan. De vroege denkers leefden zelf in een dergelijke staatsvorm. Anderen, vanaf de Romeinse keizertijd, keken met weemoed terug naar de stadstaten van weleer waar de burger het voor het zeggen had. Aristoteles, de Romeinse jurist Gaius, Niccolò Machiavelli en Jean-Jacques Rousseau zijn slechts een paar invloedrijke namen uit de filosofische canon die over republicanisme nagedacht hebben. Aristoteles en Gaius behoren tot de vele antieke denkers die het startsein hebben gegeven voor het denken over republicanisme. Machiavelli schreef in Florence tijdens de Renaissance en probeerde de republikeinse idealen van de Grieken en met name de Romeinen in zijn tijd toe te passen. Enkele eeuwen later zou Rousseau op dit gedachtegoed voortbouwen en zijn eigen ideeën over republicanisme ontwikkelen. Het bleef niet bij filosoferen. De *founding fathers* die de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring opstelden en de Franse revolutionairen van 1789 zijn praktische voorbeelden van mensen die door het republikeinse gedachtegoed geïnspireerd zijn geraakt en het in de praktijk brachten.¹⁵ Heden ten dage zijn verschillende politiek filosofen geïnteresseerd in het republicanisme, nadat het onderwerp een tijd naar de achtergrond was verdwenen omdat andere onderwerpen de boventoon voerden. In de jaren '80 van de twintigste eeuw hebben verschillende denkers het gedachtegoed weer ontdekt.¹⁶ Om het jacobijnse republicanisme goed te kunnen plaatsen zal in dit hoofdstuk gekeken worden naar de ontwikkeling van het republikeinse gedachtegoed. Het zal blijken dat twee visies, intrinsiek en instrumenteel republicanisme, continu terugkeren.¹⁷

¹⁴ Aristoteles, *Politics* 1253^{a2} (E. Baker & R. F. Stalley ed.) (Oxford 1995) 10.

¹⁵ D. Held, *Models of Democracy* (3^e editie; Cambridge 2006) 40, 43-44, 54-55.

¹⁶ K. Haakonssen, 'Republicanism' in: R. E. Goodin, P. Pettit & T. Pogge ed., *A Companion to Contemporary Political Philosophy II* (2^e editie; Malden MA 2007) 729-735, aldaar 729; W. Kymlicka & W. Norman, 'Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory', in: R. Beiner ed., *Theorizing Citizenship* (Albany NY 1995) 283-323, aldaar 283; W. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy* (2^e editie; Oxford 2002) 284.

¹⁷ Het is hier niet de plek om een volledig overzicht te geven van elk idee binnen het republicanisme: deze exercitie zou een boekenkast op zich kunnen vullen. Onvermijdelijk zullen sommige denkers overgeslagen

De republiek en haar burgers

In het republicanisme staan twee kernbegrippen centraal, te weten ‘republiek’ en ‘burgerschap’. De eerste spreekt voor zichzelf en is ook in de term ‘republicanisme’ opgenomen. Het republicanisme omvat het idee dat de staat het beste naar het model van een republiek voorgegeven kan worden. Republiek stamt af van het Latijnse *res publica*, wat publieke sfeer betekent en tegenover de private sfeer, de *res privata*, staat. In de publieke sfeer dienen de zaken besproken te worden die *alle* burgers in de samenleving aangaan en die niet terug te voeren zijn op de privésfeer van één burger of een groep. Hierbij kan gedacht worden aan infrastructurele werken, het juridisch systeem of de defensie van een staat. Naast het abstracte idee van ‘de publieke sfeer’, omvat het idee ‘republiek’ ook een institutionele invulling van hoe deze publieke sfeer eruit dient te zien. Republikeinse denkers uit de Griekse en Romeinse tijd vonden dat de besluitvorming van een staat in handen moest zijn van de burgers in deze staat: het ging immers om zaken die hen aangingen. In de republiek moest het mogelijk gemaakt worden dat burgers zelf de besluitvorming in handen namen en dat zij deze ook zelf konden controleren. Er was geen plaats meer zijn voor een alleenheerser of een aristocratie die de touwtjes in handen had. In de Republiek regeert de burger zelf en wordt hij geregeerd door zijn gelijken, door andere burgers. Het kenmerkende van het republicanisme ligt dan ook in de betrokkenheid van de burger in de publieke sfeer.¹⁸

Burgerschap, het tweede kernbegrip van republicanisme, is een veelomvattend begrip. Het is noodzakelijk om de nadruk te vestigen op het onderscheid tussen sociaal en politiek burgerschap. Beide vormen van burgerschap staan los van elkaar en impliceren elkaar niet. Sociaal burgerschap staat voor sociale betrokkenheid en een bijdrage aan de bredere samenleving, niet noodzakelijk de politiek. Als sociaal burger, ook wel *bourgeois* genoemd, vergroot je je private sfeer en laat je meer mensen toe dan alleen je directe omgeving van familie en vrienden. Hierbij kan gedacht worden aan vrijwilligerswerk, zoals het draaien van barden in een voetbalkantine, het voorlezen van kinderen op een basisschool of een

worden. Enkelen hiervan wil ik expliciet noemen. Ten eerste een drietal Engelse denkers uit de Britse republikeinse traditie: James Harrington, John Milton en Algernon Sidney. Deze drie zijn tijdens de *English Interregnum*, een republikeinse periode van elf jaar (1649-1660) in de Engelse geschiedenis, invloedrijk geweest op ontwikkeling van het republicanisme. Voor een inleiding zie G. H. Sabine & T. L. Thorson, *A History of Political Theory* (4^e editie; Hinsdale IL 1973) 459-477 of Skinner, *Liberty Before Liberalism*. Daarnaast is ook Alexis de Tocqueville belangrijk. Deze negentiende-eeuwse denker staat voornamelijk bekend om zijn invloed op het denken over democratie, maar heeft ook in het republicanisme zijn sporen achtergelaten. Voor een inleiding over deze invloed, zie onder andere: A. Oldfield, *Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World* (Londen 1990) 115-141.

¹⁸ Haakonssen, ‘Republicanism’, 730; Held, *Models of Democracy*, 29; J. G. A. Pocock, ‘The Ideal of Citizenship since Classical Times’, in: R. Beiner ed., *Theorizing Citizenship* (Albany NY 1995) 29-52, aldaar 30-31.

‘ommetje maken’ met een bejaarde uit het verzorgingshuis. Dit is echter een ander soort burgerschap dan wat republikeinse denkers voorstaan. Bij hen gaat het om politieke participatie, om politiek burgerschap.¹⁹ Een politiek burger, de *citoyen*, draagt bij aan de invulling van publieke sfeer. Deze bijdrage kan op verschillende manieren worden ingevuld en er zal tal van voorbeelden te geven: van directe participatie in het politieke stelsel als politicus tot het komen van een gemotiveerde keuze aan de stembus, van het canvassen voor een politieke partij tot het sturen van een brief aan een krant over een nieuw beleidsvoorstel.

Het idee van het belang van politiek burgerschap ontstond bij de oude Grieken. Volgens hen zouden burgers zich sterk moeten inzetten voor de publieke zaak, door de volksvergadering te bezoeken en de besproken stof eigen te maken. De opvattingen over burgerschap waren onderdeel van een visie hoe mensen tot het beste leven dienden te komen. Volgens Aristoteles was het leven van een goede burger in de ideale republiek overeenkomstig aan dat van een goed mens. Het politieke leven, het goede leven, kon bereikt worden door je te houden aan burgerdeugden. De filosoof erkende dat de mens meerdere rollen had die hij diende te spelen in de samenleving, maar die van de burger die participeert in de publieke sfeer was de belangrijkste en definieerde de mens. Politiek burgerschap werd door Aristoteles intrinsiek gewaardeerd.²⁰ De mens was een *zoon politikon*: “[A] creature formed by nature to live a political life.”²¹

Bij Aristoteles en in de traditie die op hem volgde was burgerschap een activiteit: het kon door middel van plichten bereikt worden. Een mens moest aan bepaalde verplichtingen voldoen, bepaalde acties uitvoeren, om een burger te zijn. Gedurende de Romeinse tijd kwam er ook een andere gedachte op, namelijk burgerschap als status. Onder invloed van onder andere de jurist Gaius werd burgerschap gelijkgesteld aan het hebben van bepaalde rechten als lid van een bepaalde gemeenschap. Hiermee werd burgerschap losgekoppeld van politieke activiteit. Een burger bezit het recht om politiek actief te zijn, maar hoeft niet noodzakelijk politiek actief te zijn. John Pocock en Michael Walzer halen het voorbeeld van Paulus de apostel aan, die, hoewel hij nooit politiek actief was in Rome, burger van Rome was en zich diensentgevolge kon beroepen op bepaalde rechten.²² Het onderscheid in politiek burgerschap

¹⁹ Als er in dit werk wordt gesproken over ‘burgerschap’ wordt hiermee politiek burgerschap bedoeld. Op de schaarse momenten dat sociaal burgerschap wordt besproken, zal dit expliciet worden vermeld.

²⁰ R. Beiner, *What’s the Matter with Liberalism?* (Berkeley CA 1992) 117-119; W. Galston, *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Duties in the Liberal State* (Cambridge, 1991) 217-218; Pocock, ‘The Ideal of Citizenship since Classical Times’, 33-34.

²¹ Pocock, ‘The Ideal of Citizenship since Classical Times’, 34.

²² Pocock, ‘The Ideal of Citizenship since Classical Times’, 34-36; Walzer, ‘Citizenship’, 14-15.

als activiteit en als status, dat in de antieke tijd is ontstaan, zou een grote invloed hebben op de verschillende stromingen in de latere traditie.

Het hierboven geschetste republikeinse model lijkt overeenkomsten te hebben met ons hedendaagse model van democratie, vanwege de participatie van burgers in de politiek en de rechten die hieraan verbonden zijn. Er zijn echter twee verschillen, die terug te voeren zijn op het feit dat het republicanisme de diepgang of kwaliteit van politieke participatie meer waardeert dan de reikwijdte of kwantiteit: “[W]hile the republican theorist obviously prefers good citizenship exercised by many to good citizenship exercised by a few, good citizenship exercised by a few may be preferred to ignorant and intolerant citizenship exercised by many.”²³ Het eerste verschil is de mate van politieke participatie. Bij de antieke denkers was deze diepgaander: elke burger zou zich actief bezig moeten houden met de politiek, ongeacht de visie of politieke participatie intrinsiek of instrumenteel waardevol was. De private sfeer was ondergeschikt aan publieke sfeer. Zoals gezegd werd het politieke leven gezien als het goede leven en het republicanisme van de oude Grieken omvatte ook een zeer duidelijke ethische theorie. Van een burger werd verwacht dat deze volop zou deelnemen aan de politiek. Het hedendaagse niveau van politieke participatie zou te laag zijn. Slechts enkele burgers zijn als volksvertegenwoordiger of ambtsdrager direct bij de publieke zaak betrokken, het merendeel komt alleen in actie bij de verkiezingen.²⁴

In de omvang van de groep burgers zit het tweede verschil. Het burgerschap was in de oudheid beperkt toegankelijk: “For Aristotle [...] the citizen must be a male of known genealogy, a patriarch, a warrior, and the master of the labor of others (normally slaves).”²⁵ Alleen zij die zonder zorgen waren, waren ‘vrij’. Als je vrij was van de dagelijkse beslommingen over het huishouden, zaken of geld kon je verder kijken dan je eigen belang en je inzetten voor de publieke zaak. Het burgerschap, het goede leven, was in de oudheid louter iets dat de man kon bereiken. Vrouwen en slaven konden niet vrij zijn: het lag in de lotsbestemming van de vrouw om het huishouden te leiden en slaven waren slechts middelen in een dergelijk huishouden of een bedrijf, waardoor het burgerschap hen niet toekwam.²⁶

Het antieke diepgaande, maar beperkt toegankelijke burgerschap staat tegenover het moderne wijdverbreide, maar vaak oppervlakkige burgerschap. Desalniettemin hebben de ideeën uit de antieke tijd de basis gelegd voor twee vormen van republicanisme die tot op de dag van vandaag zichtbaar zijn. De Griekse conceptie van politiek actief burgerschap als het

²³ Beiner, *What's the Matter with Liberalism?*, 105.

²⁴ Held, *Models of Democracy*, 29.

²⁵ Pocock, ‘The Ideal of Citizenship since Classical Times’, 31.

²⁶ Haakonssen, ‘Republicanism’, 730; Pocock, ‘The Ideal of Citizenship since Classical Times’, 31-33.

goede leven heeft zich mede dankzij Rousseau ontwikkelt tot het intrinsiek republicanisme. Het instrumenteel republicanisme heeft zich laten inspireren door de Romeinse conceptie van burgerschap als status waaraan rechten kunnen worden ontleend, welke door Machiavelli verder is ontwikkeld.

Terugkeer van het republicanisme

In de periode na de val van het West-Romeinse Rijk werd er in de middeleeuwen afstand genomen van het republicanisme. Doordat het christendom grote invloed begon uit te oefenen, kwam het leven in teken te staan van God. De mens werd een *homo credens* in plaats van een *homo politicus*: actieve politieke participatie werd ingeruild voor een gelovig leven. In filosofische kringen werd er wel nagedacht over de publieke zaak of hoe de staat ingericht diende te worden, maar “the influence of the Church Fathers [...] on political thought was profound, and an important factor in explaining its relative stagnation.”²⁷ Een leven zonder politiek, in Athene of Rome ondenkbaar, was volgens Hannah Arendt “politically perhaps the most relevant part of our Christian heritage.”²⁸ Antieke ideeën waren slechts beperkt beschikbaar en konden hierdoor niet goed bestudeerd worden. Vele teksten van denkers zoals Aristoteles waren niet vertaald naar het Latijn of lagen in de Islamitische of Byzantijnse wereld verscholen. Pas in de late middeleeuwen vonden deze teksten hun weg naar West-Europa. Thomas van Aquino was één van de eerste filosofen die weer in aanraking kwam met de verloren gewaande werken van de Grieken en Romeinen. Bij hem bleef de nadruk echter liggen op het Goddelijke en “the form of government was a secondary matter.”²⁹

Tevens was het middeleeuwse Europa grotendeels een agrarische samenleving. Het stedelijke leven begon pas in de elfde eeuw weer op te komen, toen handel en nijverheid steeds belangrijker werden. Om tegenstand te kunnen bieden aan de keizerlijke of pauselijke macht kwamen in de steden burgers aan de macht. Deze nieuwe constellatie – economische ontwikkelingen en het ontstaan van kleine gemeenschappen – zorgde ervoor dat er nieuwe aandacht kwam voor het republicanisme. Het republicanisme kon met name succesvol worden in de stadstaten waar de heersers bereid waren hun macht te delen met de andere burgers.³⁰

²⁷ Held, *Models of Democracy*, 30.

²⁸ H. Arendt, ‘The Revolutionary Tradition and its Lost Treasure’, in M. Sandel ed. *Liberalism and its Critics* (New York NY 1984) 239-263, aldaar 259.

²⁹ F. C. Lane, ‘At the Roots of Republicanism’, *The American Historical Review* 71 (1966) 403-420, aldaar 413.

³⁰ Lane, ‘At the Roots of Republicanism’, 405-407.

Op basis van geschriften van Cicero, Sallustius en Livius ontstonden er nieuwe teksten over de participatie van burgers in de publieke sfeer, zelfbeschikking van het volk en vrijheid.³¹

The city-republics marked the first occasion in post-classical political thinking when arguments were developed for and on behalf of self-determination and popular sovereignty; and these were to have wide influence not only in Italy but, in the wake of the Reformation and the revival of political discourse in the seventeenth and eighteenth centuries, across Europe and America as well.³²

Grofweg kan gesteld worden dat er vanuit deze hernieuwde interesse twee stromingen zijn ontstaan: het *protective republicanism* en het *developmental republicanism*. Het belangrijkste verschil tussen *protective* en *developmental republicanism* zit in de waarde die politieke participatie krijgt toegewezen. *Protective republicanism* geeft met name een instrumentele invulling aan deze rol: voor de bescherming van zijn eigen belang. In dit geval is burgerschap een recht, die ingezet kan worden als het nodig is. *Developmental republicanism* staat eerder in de Aristotelische traditie en ziet politiek burgerschap als het goede leven: om als individu tot volle bloei te komen moet men participeren in de publieke sfeer. Burgerschap is hier een plicht, aangezien er actief als burger geleefd moet worden om een goed mens te zijn en de samenleving te laten bloeien. Het onderscheid tussen politiek burgerschap als recht of als plicht vormt ook in de hedendaagse politieke filosofie de basis voor het onderscheid tussen instrumenteel en intrinsiek republicanisme. Hierdoor kan het *protective republicanism* gezien worden als een voorloper van het instrumenteel en *developmental republicanism* als een voorloper van het intrinsiek republicanisme.

De eerste stroming is met name beïnvloed door Marsilius van Padua en Machiavelli. Het republicanisme van Marsilius kende drie kenmerken. Allereerst mocht de staat niet een bepaalde groep in de samenleving voortrekken. Iedere burger diende dezelfde kansen te hebben en de staat moest er voor zorgen dat iedereen deze kansen kon ontwikkelen. Daarnaast zou er altijd conflict zijn in een samenleving: waar mensen samenleven zijn er conflicterende belangen. Het was de taak van de staat om de uitvloeiselen van deze conflicten in een samenleving te beperken. Verregaande conflicten konden de staat immers vernietigen. Een sterke staat, die waar nodig krachtig optreedt, zou dit tegen kunnen gaan. Tot slot kende Marsilius het volk een grote rol toe in de politiek. De staat moest gebaseerd zijn op de wil van

³¹ Held, *Models of Democracy*, 31-35.

³² Ibidem, 34.

het volk. De burgers zouden door middel van verkiezingen kiezen wie van hen een plek binnen de besluitvorming zou krijgen. Doordat het volk zelf en voor zichzelf wetten maakt zouden deze meer legitimiteit krijgen en werden ze ook nageleefd door de bevolking.³³

Bijna twee eeuwen later bouwde Machiavelli voort op het werk van Marsilius. Echter, in tegenstelling tot zijn voorganger, legde Machiavelli de nadruk op het ‘eigenbelang’ van de burger en minder op politiek burgerschap als het goede leven. Dit laatste zou volgens hem voor sommige burgers kunnen gelden, maar Machiavelli zag voor politiek burgerschap eerder een instrumentele rol weggelegd.³⁴ Burgerschap werd in zijn geval gebruikt om vrijheid van de burger te behouden en om dominantie tegen te gaan.³⁵ De Florentijnse denker erkende dat het antieke republicanisme aangepast diende te worden aan de werkelijkheid.³⁶ Hiermee gaf hij een impuls aan de instrumentele visie op republicanisme, waarbij de rol van de burger in de politiek wordt ingegeven door het beschermen van diens belangen. Vanwege het egoïstische karakter van de mens, zou het volgens Machiavelli slecht zijn als één bepaalde groep aan de macht zou komen in de staat.³⁷ Deze groep zou vatbaar zijn voor corruptie en dominantie over andere groepen. In plaats van een monarchie, aristocratie of democratie diende er een *mixed form of government* te zijn waarin de goede kanten van alle drie aanwezig waren en waarin de groepen in de samenleving met elkaar in de publieke sfeer konden uitvechten welke belangen behartigd werden. De burgers kregen rechten om hun belangen te kunnen beschermen en te uitten.

De Romeinse republiek was voor Machiavelli hét voorbeeld.³⁸ Dit ideaal was volgens hem haalbaar. De Romeinen hadden immers aangetoond dat het mogelijk was, mits de burgers bepaalde burgerdeugden, waaronder politieke participatie, bezaten. De mens was van nature niet geneigd om een deugdelijk leven te leiden. Uit zichzelf zou men pas een deugdelijk leven leiden als dit in zijn eigenbelang was en zou hier snel van af stappen als dit niet meer het geval was. Deze deugden konden door middel van het uitoefenen van macht door de staat, militaire dienst, inspirerende voorbeelden, educatie en religie worden gestimuleerd.³⁹ Het burgerschap was ook bij Machiavelli tot een kleine groep beperkt.

³³ Held, *Models of Democracy*, 36-38.

³⁴ Machiavelli bleek in zijn teksten eerder een pragmatisch politiek denker dan een ethicus, vandaar dat zijn visie op republicanisme instrumenteel is en niet intrinsiek, ondanks dat hij sterk beïnvloed is door Aristoteles.

³⁵ Oldfield, *Citizenship and Community*, 47.

³⁶ Held, *Models of Democracy*, 40.

³⁷ Sabine & Thorson, *A History of Political Theory*, 320.

³⁸ Held, *Models of Democracy*, 44; Oldfield, *Citizenship and Community*, 32; Sabine & Thorson, *A History of Political Theory*, 320-322.

³⁹ Held, *Models of Democracy*, 41; Oldfield, *Citizenship and Community*, 34, 36-43, 48-49.

Mannen⁴⁰ moesten in staat zijn om hun eigenbelang opzij te zetten, zodat zij zich konden inzetten voor het algemeen belang. Dit kon volgens Machiavelli alleen als de man in staat was onafhankelijk te leven, zonder belemmeringen van belangen of groepen in de samenleving. In andere gevallen zou de man teveel met zijn eigenbelang bezig zijn.⁴¹

Waar Machiavelli het eigenbelang van de mens voorop stelde bij zijn definitie van burgerschap, stelde Rousseau burgerschap als goede leven weer centraal. Volgens Rousseau was de mens in de natuurstaat gelukkig en vrij geweest. Dit gevoel was te danken aan het feit dat de mens in een isolationistische positie leefde. In de moderne tijd echter was de mens in een sociale context terechtgekomen. Het was niet meer mogelijk om een leven te leiden zoals in de natuurstaat. Doordat de mens in contact kwam met anderen, ontstonden er ook conflicten: isolationisme was niet meer mogelijk. Een sociaal leven moest deugdelijk zijn, hierdoor kon de mens zijn vrijheid en geluk weer terugwinnen. Vanwege het deugdelijke karakter was “[s]ocial life [...] a higher form of life than natural life, but it was a more difficult life to lead satisfactorily.”⁴² ‘Vroeger’ was het voldoende geweest om in rust het goede leven te leiden, in de moderne samenleving moest de burger bepaalde burgerdeugden cultiveren om tot het goede leven te komen. Dit was het geval geweest in de antieke republieken, maar in de tijd waarin Rousseau leefde was er sprake van een corrupte samenleving.⁴³

Rousseau greep terug op de ideeën van Machiavelli voor zijn invulling van het republicanisme, maar hij vond niet alles even bruikbaar. Beide filosofen deelden de angst voor een pure directe democratie. Om deze reden pleitten ze voor een machtscheiding en zagen meer in het Romeinse dan het Atheense model. Volgens Rousseau had Machiavelli echter teveel concessies gedaan aan de bestaande republieken in zijn tijd. Rousseau zou, wetende dat het antieke model niet bruikbaar was in zijn tijd, een nieuw ideaalmodel ontwerpen:⁴⁴ “[A]mong the most radical, if not *the* most radical, ever developed.”⁴⁵

In het republikeinse model van Rousseau was politiek burgerschap het hoogste wat een mens kon bereiken. Actieve participatie in de publieke sfeer was zeer belangrijk. De private sfeer werd in de publieke getrokken, er bestond geen onderscheid. Dienstbaarheid en

⁴⁰ *Virtu*, burgerschap en deugd hadden bij Machiavelli duidelijk een mannelijke connotatie. ‘Vir’ betekent in het Latijn, onder andere, man. Voor een analyse van het verband tussen ‘mannelijk’ en burgerschap, zie: R. Claire Snyder, *Citizen-Soldiers and Manly Warriors. Military Service and Gender in the Civic Republican Tradition* (Lanham MD 1999). Hoofdstuk 2 van het boek behandelt Machiavelli.

⁴¹ Held, *Models of Democracy*, 43.

⁴² Oldfield, *Citizenship and Community*, 75.

⁴³ Ibidem, 50-51, 75.

⁴⁴ Held, *Models of Democracy*, 44-45; Oldfield, *Citizenship and Community*, 50.

⁴⁵ Held, *Models of Democracy*, 44.

verplichtingen aan de publieke sfeer stonden centraal. Burgers dienden samen te werken met elkaar om wetten te bedenken en op te stellen. Zoals gezegd maakte Rousseau een onderscheid tussen wetgevende en uitvoerende macht. De eerste omvatte een parlement, waarin de burgers zelf zitting namen. Een regering zou de uitvoerende macht vormen, bestaande uit één of meerdere gekozen burgers. De burgerij regeerde en werd door zichzelf geregeerd, volgens Rousseau. De samenwerking van burgers was essentieel voor het voortbestaan van de mens en de samenleving waarin hij leefde. In de publieke sfeer moest worden uitgevonden wat de *volonté générale* was. Dit concept laat zich vertalen als ‘algemene wil’ en omvat het algemeen belang van de samenleving, welke geen optelsom is van alle private belangen van de burgers, maar het belang van de samenleving als geheel. Burgers dienden zich in de politiek bezig te houden met vragen als: hoe moet de samenleving eruit zien; wat is het beste voor de samenleving als geheel; op welke manier komt de samenleving vooruit? Mensen moesten niet meer gaan denken als ‘mensen’ die hun eigenbelang voor ogen hadden, maar als ‘burgers’ die het belang van de samenleving als geheel in acht namen. Door het proces van samen deze vragen te lijf te gaan konden de burgers tot volle bloei komen en daadwerkelijk vrij zijn: door een politiek actief leven te leiden werd men gelukkig en vrij, en ervoer men het kwijtgeraakte gevoel uit de natuurstaat.⁴⁶

Het goede sociale leven was niet het natuurlijke leven van de mens en het moest volgens Rousseau daarom ook aangewakkerd worden. Om succes te boeken diende er al vanaf de geboorte begonnen worden met de educatie: “Every true republican takes in with his mother’s milk the love of his fatherland.”⁴⁷ Rousseau stelde verschillende maatregelen voor zoals kleine gemeenschappen, educatie, heropvoeding, religie en entertainment. Al deze opvoedkundige maatregelen zouden in de openbaarheid plaats vinden, zodat de publieke sfeer meekeek en men zich er ook bewust van was. In de bijhorende instanties zou de burger constant herinnerd worden aan zijn taak: “[To] minimize the tendencies of both the body politic to disintegrate from within, and man to forget that his happiness and interest depended upon performing his duty as citizen.”⁴⁸

Gelijkheid onder burgers speelde bij Rousseau een grote rol. Allen zouden dezelfde rechten krijgen en het was ook aan te bevelen dat er geen grote economische verschillen

⁴⁶ R. Dagger, *Civic Virtues. Rights, Citizenship, and Republican Liberalism* (Oxford 1997) 84-86; Held, *Models of Democracy*, 44-47; Oldfield, *Citizenship and Community*, 75; Sabine & Thorson, *A History of Political Theory*, 541.

⁴⁷ J. J. Rousseau in Oldfield, *Citizenship and Community*, 71

⁴⁸ Dagger, *Civic Virtues*, 92-95; Oldfield, *Citizenship and Community*, 70-74; Citaat: Oldfield, *Citizenship and Community*, 74.

zouden bestaan, zodat er geen economische belangengroepen ontstonden.⁴⁹ Echter, zoals bij zijn voorlopers, was de groep burgers bij Rousseau beperkt. Gelijkheid tussen allen in de samenleving bestond niet. Vrouwen konden geen goed politiek oordeel vormen vanwege hun oncontroleerbare passies en hadden hiervoor de hulp van de man nodig. Armen werden uitgesloten vanwege een onafhankelijkheidseis: een bepaald minimum aan bezit was noodzakelijk om onafhankelijk van anderen te zijn.⁵⁰

Het hedendaagse denken over het republicanisme

Tegen het einde van de achttiende eeuw verdween het denken over het republicanisme naar de achtergrond. In de negentiende en twintigste eeuw kregen onderwerpen als democratie, politieke ideologieën en rechtvaardigheid volop aandacht. Allen thema's waarin republikeinse ideeën van de antieke denkers, Machiavelli en Rousseau doorsijpelden.⁵¹ Aan het einde van de twintigste eeuw zou het republicanisme terugkeren op de politiek filosofische agenda. De hedendaagse politieke filosofie is sterk beïnvloed door *A Theory of Justice* (1971) van John Rawls, welke de basis vormde voor de liberale visie in het debat over rechtvaardigheid. Het boek maakte veel los in de politiek filosofische wereld en de terugkeer van het republicanisme in het filosofische debat moet dan ook voornamelijk in het licht van het debat omtrent rechtvaardigheid begrepen worden.

In de jaren '80 van de vorige eeuw begonnen denkers als Walzer en Michael Sandel zich af te zetten tegen het heersende liberale paradigma op het gebied van rechtvaardigheidstheorie. Volgens het liberalisme kan er een rechtvaardigheidstheorie worden ontwikkeld zonder daarbij een conceptie van het goede leven te veronderstellen, waardoor deze theorie 'neutraal' kan zijn. Binnen het liberalisme ligt de nadruk op rechten die het individu heeft. Daarnaast ziet het liberalisme het individu als een wezen die op zichzelf vrij in staat is een keuze te maken wat betreft de conceptie van het goede: de zogenaamde *unencumbered self*. Deze gedachte wordt door het communitarisme, de stroming waarin Walzer en Sandel vaak geplaatst worden, verworpen. Zij zien het individu als een *embedded self*. Door deze denkers wordt het belang van de samenleving en interactie tussen burgers centraal gesteld, niet alleen de rechten van het individu.⁵² De gemeenschap waarin het individu leeft, bepaalt mede de voorkeuren en mogelijkheden van het individu. Zijn

⁴⁹ Dagger, *Civic Virtues*, 93.

⁵⁰ Held, *Models of Democracy*, 47-48.

⁵¹ Voor een overzicht van deze invloed, zie het boek van David Held, *Models of Democracy*.

⁵² S. Macedo, *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue and Community* (Oxford 1990) 2-3, 13.

gesitueerdheid in de wereld bepaalt hoe het individu zichzelf en de wereld ziet: “[W]e cannot conceive our personhood without reference to our role as citizens, and as participants in a common life.”⁵³ Een theorie van rechtvaardigheid zou altijd ontstaan vanuit een bepaalde conceptie van het goede, die door de gemeenschap is ingegeven. In het filosofische debat werden door verschillende denkers vraagtekens gezet bij de gedachte dat een theorie van rechtvaardigheid neutraal kan zijn: “[C]an [rights] be identified and justified in a way that does not presuppose any particular conception of the good.”⁵⁴

Een andere oorzaak voor de hernieuwde interesse in republicanisme komt voort uit de politieke praktijk. Gedurende de jaren '90 werd er in de politieke praktijk gevraagd wat burgerschap zou moeten inhouden. Verschillende politieke ontwikkelingen, zoals de afbraak van de verzorgingsstaat, het opkomende nationalisme in (Oost-)Europa, het falende multiculturele beleid en de onmacht van sociale groeperingen om mensen te mobiliseren, zorgden ervoor dat er opnieuw werd nagedacht over de rol van de burger binnen de samenleving.⁵⁵ Het politieke debat over burgerschap en het politiek filosofische debat over republicanisme lijken over hetzelfde te gaan. Echter, het debat over burgerschap is breder en omvat hier een bredere conceptie van burgerschap, waarbij ook het sociale burgerschap wordt betrokken. Het gaat hier om de *bourgeois* én de *citoyen*. In dit debat worden vragen gesteld als: welke rol heeft de burger in de samenleving; welke taken moet hij zelf uitvoeren en wat moet de overheid doen; moet de burger politiek actief zijn of mag hij daar zelf over beslissen? In een eerdere paragraaf is gesteld dat het republicanisme om louter het politiek burgerschap draait en uitgaat van een contributie van de burger aan de publieke zaak.

Volgens Will Kymlicka kwam het republicanisme dan ook voornamelijk weer naar voren in de politieke filosofie vanwege het debat tussen het liberalisme en het communitarisme en niet zozeer vanuit burgerschapsdebat.⁵⁶ Republicanisme omvat volgens hem zowel rechten als een binding met de gemeenschap. Hierdoor zou het een uitweg kunnen vormen in het debat tussen de twee strijdende paradigma's. Het republicanisme, met zijn

⁵³ M. Sandel, 'Introduction', in: Idem ed., *Liberalism and Its Critics* (New York NY 1984) 1-11, aldaar 5.

⁵⁴ M. Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice* (2^e editie; Cambridge 1998) 186; Galston, *Liberal Purposes*, 3-10; Citaat: Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, 186.

⁵⁵ R. Beiner, 'Introduction: Why Citizenship Constitutes a Theoretical Problem in the Last Decade of the Twentieth Century', in Idem ed., *Theorizing Citizenship* (Albany NY 1995) 1-28, aldaar 1; Kymlicka & Norman, 'Return of the Citizen', 283-284.

⁵⁶ Haakonssen noemt ook de Amerikaanse zoektocht naar de wortelen van het land. Een groep wetenschappers stelden dat de Amerikaanse politieke eenheid niet gebaseerd was het liberalisme, maar op het republicanisme. Hierdoor werd er weer veel (historisch) onderzoek gedaan naar deze stroming en “[t]he result was a rich historical panorama of the development of republican ideas and practices from the Renaissance to our own time” (Haakonssen, 'Republicanism', 729). Deze gedachte wordt echter in de andere literatuur niet genoemd als startsein voor hernieuwd denken over republicanisme.

nadruk op actief politiek burgerschap, wordt door verschillende denkers gebruikt om een alternatief te formuleren voor het liberalisme of om het liberalisme aan te passen aan de kritiek uit de communitaristische hoek.⁵⁷

Binnen het hedendaagse republicanisme zijn er, voortbordurend op de traditie, twee stromingen met tal van benamingen in de literatuur. Intrinsiek republicanisme wordt onder meer ook wel *civic humanism*, *civic republicanism*, *populist republicanism*, communitaristisch republicanisme of aristotelisch republicanisme genoemd.⁵⁸ Instrumenteel republicanisme wordt in de literatuur ook wel liberaal republicanisme, revisionistisch republicanisme of gewoonweg liberalisme genoemd.⁵⁹ Hoewel sommige van deze bovenstaande termen mooier klinken, is het beter om de termen intrinsiek en instrumenteel republicanisme te gebruiken. Allereerst omdat het duidelijk aangeeft op welke positie een bepaalde theorie zich bevindt. De kern zit al in de terminologie: instrumenteel of intrinsiek. Daarnaast wordt in de literatuur ook op deze kenmerken het onderscheid tussen theorieën gemaakt. Veelgebruikte handboeken als *Contemporary Political Philosophy* (2002) van Kymlicka en *Models of Democracy* (2006) van David Held en ook artikelen die een overzicht geven van het debat categoriseren op basis van deze twee karakteristieken. Tot slot, en minstens zo belangrijk, geven deze twee termen een continuïteit met het verleden aan, met zowel de antieke als de vroegmoderne tijd. Het denken van de Romeinen en Machiavelli bevatten een *instrumenteel* karakter, waardoor het hedendaagse instrumentele republicanisme in deze traditie valt onder te brengen. Hier tegenover staat het *intrinsieke* karakter van het denken van de oude Grieken, waaronder Aristoteles, en van Rousseau, de traditie waarin het hedendaagse intrinsiek republicanisme is te plaatsen.

Intrinsiek republicanisme

Adrian Oldfield formuleert de kern van het intrinsiek republicanisme treffend in zijn boek *Citizenship and Community* (1990): “[P]olitical life – the life of a citizen – is not only the most inclusive, but also the highest, form of living-together that most individuals can aspire

⁵⁷ Kymlicka & Norman, ‘Return of the Citizen’, 283; Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, 284; P. Weithman, ‘Political Republicanism and Perfectionist Republicanism’, *Review of Politics* 66 (2004) 285-312, aldaar 288-290.

⁵⁸ *Civic Humanism*: Haakonssen, ‘Republicanism’, 732; *Civic republicanism*: A. Oldfield, ‘Citizenship: An Unnatural Practice?’, *Political Quarterly* 61(1990) 177-187; *Populist republicanism*: P. Pettit, *Republicanism* 5, 8-9; Communitaristisch of aristotelisch republicanisme: Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, 294-298.

⁵⁹ Liberaal republicanisme: Haakonssen, ‘Republicanism’, 732-733. Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, 299-302; Macedo, *Liberal Virtues*, 97; Pettit, *Republicanism*; Revisionistisch republicanisme: A. Patten, ‘The Republican Critique of Liberalism’, *British Journal of Political Science* 26 (1996) 25-44, aldaar 26; Liberalisme: Oldfield, ‘Citizenship: An Unnatural Practice?’.

to.”⁶⁰ Het leven van een politiek burger, politieke participatie, is het goede leven volgens denkers uit de traditie van het intrinsiek republicanisme. De mens moet actief deelnemen aan het politieke besluitvormingsproces en het politiek burgerschap is breed gedefinieerd. Deze stroming staat duidelijk in de traditie van Aristoteles en Rousseau. Kymlicka noemt deze vorm van republicanisme niet geheel onterecht ‘aristotelisch republicanisme’. Doordat het een conceptie van het goede voorschrijft, is het een perfectionistische theorie. Intrinsiek republikeinen schrijven in hun theorieën dan ook vaak een moreel karakter of een ethos voor waar de burger zich aan dient te houden. Het politiek burgerschap wordt dan een zware plicht voor de mensen, ervan uitgaande dat men het goede leven wil leiden.

Er worden door de intrinsiek republikeinen twee redenen gegeven waarom het politieke leven het goede leven zou zijn, die duidelijk overeenkomsten bevatten met de kenmerken van de ideeën van Aristoteles en Rousseau in de voorgaande paragrafen. Allereerst wordt de nadruk gelegd op het feit dat de mens een sociaal wezen is. De mens leeft niet meer in zijn eentje in de natuurstaat, maar komt in de moderne samenleving in contact met anderen en dit contact is ook noodzakelijk voor het overleven. Er is een behoefte aan contact voor het eigenbelang om te overleven, maar ook omdat men zich daar prettig bij voelt. Het contact met anderen in de samenleving draagt bij aan de ontwikkeling van het individu. Ten tweede is de mens ook een politiek dier, een *zoon politikon*. De mens heeft naast de sociale behoeften ook politieke behoeften. Waar mensen samenleven ontstaan conflicten en deze worden, in plaats van dat men met elkaar op de vuist gaat, in de politieke sfeer uitgevochten. Hier doet de mens een bijdrage aan het algemeen goed. Politiek onderscheidt de mens ook van andere sociale dieren en dit onderscheid zorgt ervoor dat het politieke leven hoger staat dan alleen het sociale leven. Door het politieke leven aan te grijpen komt de mens tot zijn hoogste potentieel en zijn ware aard. Hierdoor kan de zware last die het politiek burgerschap met zich meebrengt gerechtvaardigd worden.⁶¹

Hoewel Aristoteles de mens van nature als een *zoon politikon* ziet, volgt Oldfield hier Rousseau en stelt dat “[c]itizenship may be an unnatural practice for human beings.”⁶² De mens moet burgerschap worden aangeleerd. Om dit te stimuleren moeten er allereerst bruikbare politieke instituties zijn. *Selfgovernment* kan in de moderne staat door middel van gedecentraliseerde instanties bereikt worden. Hierdoor kan de burger gemakkelijk toetreden

⁶⁰ Oldfield, *Citizenship and Community*, 6.

⁶¹ Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, 295-297; Weithman, ‘Political Republicanism and Perfectionist Republicanism’, 285.

⁶² Oldfield, *Citizenship and Community*, 7; Oldfield, ‘Citizenship: An Unnatural Practice?’, 186; Citaat: *Citizenship and Community*, 7.

tot de publieke sfeer en daarin participeren. Daarnaast kan ook morele regeneratie een rol spelen. Door middel van educatie, participatie of religie kan de mens tot burger worden gevormd. Het leerproces dient al vanaf de geboorte te beginnen en een leven lang te duren. De burger moet leren begrijpen wat zijn doel is in het leven en waarom burgerschap zo belangrijk is. Hierbij kan het noodzakelijk zijn om allereerst in te spelen op het eigen belang van de burger en waarbij op den duur het belang en de plichten van de burger gaan samenvallen. Politiek burgerschap wordt dan op den duur, door middel van de mogelijkheden om te participeren en constante educatie, de conceptie van het goede leven voor de mensen.⁶³

Het politiek burgerschap bij het intrinsiek republicanisme wordt volgens Oldfield door een vijftal kenmerken gekarakteriseerd. Ten eerste, al veelvuldig besproken, is het politiek burgerschap een manier van leven en intrinsiek waardevol. Het politieke leven is het goede leven. Hierdoor is burgerschap geen middel om tot iets te komen, maar burgerschap is een doel op zichzelf. Daarnaast is burgerschap een activiteit. Het is niet alleen een stempel die een mens opgedrukt krijgt: er moet iets gedaan worden, er moet actief geparticipeerd worden om burger te zijn. Hierdoor, ten derde, wordt het burgerschap gezien als een plicht of verbonden aan een aantal plichten. Doordat burgerschap als activiteit gezien wordt, is de mens verplicht om deze activiteiten uit te voeren als hij als burger gekwalificeerd wil worden. Het intrinsiek republicanisme veronderstelt bijvoorbeeld dat burgers zich goed laten informeren over de politiek en daar met elkaar over praten. Het vierde kenmerk hangt hiermee samen, de burger heeft geen keus of hij wil participeren in de publieke sfeer: dit is inherent verbonden aan het burgerschap. Politieke participatie is een verantwoordelijkheid die de burger op zich moet nemen, hij kan niet ervoor kiezen om niet mee te doen als hij burger wil zijn. Tot slot is intrinsiek burgerschap gebaseerd op een conceptie van het individu dat stelt dat het individu niet belangrijker is dan de samenleving. Individuen worden in grote mate door de samenleving bepaald en zijn sociaal geconstrueerd: de rol die zij spelen in de samenleving is door de samenleving ingekleurd en wordt door de samenleving op een bepaalde manier gewaardeerd. Het individu krijgt zijn identiteit van de samenleving. Hierdoor zijn individuen niet moreel belangrijker dan de samenleving.⁶⁴

De nadruk op de samenleving doet een band met het communitarisme vermoeden.⁶⁵ Oldfield erkent dat er enigszins communitaristische trekjes zitten aan zijn idee van intrinsiek

⁶³ Oldfield, 'Citizenship: An Unnatural Practice?', 183-185.

⁶⁴ Oldfield, *Citizenship and Community*, 4-5; Oldfield, 'Citizenship: An Unnatural Practice?', 177-178, 181.

⁶⁵ Haakonssen, 'Republicanism', 732.

republicanisme,⁶⁶ maar hij en anderen zien een onderscheid tussen het communitarisme en het intrinsiek republicanisme. Het communitarisme gebruikt de politieke gemeenschap ook instrumenteel: “[P]olitical community is instrumental to the strivings of communities to elaborate a collective identity that can be constitutive of the selfhood of its members.”⁶⁷ In de conceptie van het goede die de communitaristen voorstaan draait het om de gemeenschap die door cultuur, etniciteit of nationaliteit wordt bepaald. Het gaat niet om de *politieke* gemeenschap.⁶⁸ Dit ‘politieke’ is juist hetgeen wat er bij het intrinsiek republicanisme centraal staat: de politieke participatie van de burger is de conceptie van het goede leven.

Instrumenteel republicanisme

Het politieke leven stelt tegenwoordig volgens de intrinsiek republikeinen niet meer zoveel voor. Dit is te zien aan de teruglopende opkomst bij verkiezingen, de dalende ledenaantallen van partijen en de desinteresse bij velen als het gaat om politieke onderwerpen. De oorzaak hiervan ligt volgens deze denkers bij de kleine rol van de burger in het hedendaagse politieke spel, dat met name bevolkt wordt door de media en experts. Het rijke politieke leven van de kleine stadsstaten is een gemis in de grote natiestaat.⁶⁹ Ook de instrumenteel republikeinen zien deze ontwikkelingen met lede ogen aan. Zij kunnen zich echter niet vinden in het karakter van het intrinsiek republicanisme, met de nadruk op het idee dat politiek burgerschap het goede leven is en de publieke sfeer de belangrijkste is. Ten eerste storen zij zich eraan dat er een conceptie van het goede wordt opgelegd. Deze opvatting gaat in tegen het liberale idee dat de staat neutraal zou moeten zijn en dat iedereen zijn eigen conceptie van het goede mag kiezen. De mens is autonoom, waardoor het zijn eigen keuzes kan maken en het geen hulp van de staat behoeft in het vinden van het goede leven. Het is volgens liberale denkers mogelijk dat het goede buiten de politiek ligt, in het gezinsleven of religie bijvoorbeeld. Tevens vinden liberale denkers de private sfeer ook zeer belangrijk. De mens haalt voldoening uit de relaties in deze sfeer, die niet alleen beperkt is tot het gezin, maar die in feite ook maatschappelijk middenveld omvat. De verarming van de publieke sfeer, waar de intrinsiek republikeinen over spreken, is geen gevolg van politieke desinteresse, maar van een verrijking van de private sfeer.⁷⁰

⁶⁶ Oldfield, *Citizenship and Community*, 145.

⁶⁷ Beiner, ‘Introduction’, 14.

⁶⁸ Beiner, ‘Introduction’, 13-15; Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, 298; Oldfield, *Citizenship and Community*, 5-6.

⁶⁹ Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, 297.

⁷⁰ Ibidem, 295-298.

Daar waar het intrinsiek republicanisme een kritiek is op het liberalisme is en er veel van verschilt, is het instrumenteel republicanisme veelal een aanpassing van liberalisme aan deze kritiek of de kritiekpunten van het communitarisme. Ronald Beiner en Stephen Macedo erkennen in hun werk dat er binnen het liberalisme weinig tot geen plaats is voor de samenleving en dat het zich teveel focust op het individu: “The problem of liberalism is [...] that it tends to cause us forget that our destiny in this dangerous world of ours is a collective destiny, and that the perils of insufficient citizenship are likewise shared.”⁷¹ De positieve uitwerkingen van burgerschap, burgerdeugden en de samenleving moeten niet vergeten worden. Zij kunnen de liberale staat helpen voortbestaan.⁷² Het instrumenteel republicanisme probeert het republicanisme te incorporeren in het liberalisme, door afstand te nemen van de morele implicaties: er wordt geen conceptie van het goede leven meer voorgeschreven, het verband tussen een goed burger en een goed mens wordt losgekoppeld en het individu krijgt een centrale plaats.⁷³ Burgerschap wordt gebruikt ter bescherming met bijhorende rechten, kenmerken die in de voorgaande paragrafen ook bij de Romeinen en Machiavelli naar voren kwamen. Politiek burgerschap is geen conceptie van het goede, maar staat in dienst van iets anders.

Binnen het instrumenteel republicanisme worden tal van redenen aangewend waarvoor burgerschap instrumenteel waardevol kan zijn. Er zijn grofweg drie categorieën aan te geven. De grootste groep auteurs stelt dat republikeinse kenmerken gebruikt kunnen worden om de liberale staat te laten voortbestaan. Door middel van participatie controleren de burgers deze instanties en vormen zij zelf een onderdeel ervan. Dit zou corruptie tegen moeten gaan en ook de rechtvaardigheid van deze instanties moeten waarborgen. Als de politieke participatie in een staat achteruit gaat, bestaat de kans dat een groep de macht naar zich toetrekt: deze wordt toch niet meer afgerekend op wat zij doet. De kwaliteit van het politieke bestuur gaat dan achteruit.⁷⁴ Volgens de auteurs spelen burgerdeugden hierbij een grote rol. Naast actieve politieke participatie worden hier veelal respect voor anderen, openstaan voor consensus, redelijkheid in het debat en verantwoording voor keuzes onder verstaan.⁷⁵

⁷¹ Beiner, *What's the Matter with Liberalism?*, 34.

⁷² Beiner, *What's the Matter with Liberalism?*, 33-34; Macedo, *Liberal Virtues*, 2-3, 13.

⁷³ W. Galston, ‘Civic Virtues’, in R. E. Goodin, P. Pettit & T. Pogge, *A Companion to Contemporary Political Philosophy II* (2^e editie; Malden MA 2007) 842-851, aldaar 846; Patten, ‘The Republican Critique of Liberalism’, 26; Weithman, ‘Political Republicanism and Perfectionist Republicanism’, 286.

⁷⁴ Oldfield, ‘Citizenship: An Unnatural Practice?’

⁷⁵ Galston, *Liberal Purposes*, 220-227; Macedo, *Liberal Virtues*, 40-50, 69-73.

De tweede categorie bestaat uit het werk van Philip Pettit.⁷⁶ Hij beargumenteert in zijn boek *Republicanism* (1997) dat politieke participatie instrumenteel gebruikt dient te worden “because it is necessary for promoting the enjoyment of freedom as non-domination”⁷⁷ – een duidelijke overeenkomst met Machiavelli die ook vrijheid van overheersing nastreefde. Vaak wordt de vergelijking gemaakt met negatieve vrijheid, maar dit is niet geheel hetzelfde. Bij negatieve vrijheid gaat het om vrijheid van inmenging in het bestaan van het individu. Als deze vrijheid gewaarborgd wordt, kan er echter nog wel dominantie van een bepaalde groep over een andere bestaan. Volgens Pettit dienen ook deze machtsrelaties te worden tegengegaan. Hierdoor is het mogelijk dat er een sterke overheid bestaat, in tegenstelling tot de minimale overheid die negatieve vrijheid behoeft. De belangen van alle groepen in de samenleving moeten immers worden uitgevonden en ook de machtsrelaties moeten worden geanalyseerd. Politieke participatie speelt in dit proces een instrumentele rol, omdat door middel van deze participatie de burger zelf in de besluitvorming plaatsneemt en daardoor ervoor kan zorgen dat hij niet overheerst wordt door een ander.⁷⁸

Voor de volledigheid moet, tot slot, de derde categorie worden genoemd. In de voorgaande paragraaf is de mogelijkheid al besproken dat het communitarisme het republicanisme instrumenteel inzet waarbij door middel van de politieke gemeenschap een gedeelde identiteit wordt gecreëerd. Echter, in de literatuur wordt deze mogelijkheid vrijwel niet besproken, alleen door Beiner in de introductie van zijn bundel *Theorizing Citizenship* (1995).

In navolging van het politiek burgerschap bij het intrinsiek republicanisme, kan het ook bij het instrumenteel republicanisme op basis van een vijftal kenmerken worden gekarakteriseerd en hiermee worden vergeleken met de andere stroming. Het intrinsiek republicanisme noemt politiek burgerschap ‘een manier van leven’, met de nadruk op burgerschap als activiteit met bijhorende plichten en de noodzakelijkheid om te participeren. Tevens is in deze visie het individu een sociaal geconstrueerd wezen. Politiek burgerschap is bij het instrumenteel republicanisme op al deze facetten verschillend. Ten eerste is politiek burgerschap instrumenteel waardevol, op basis van verschillende redenen, en is het geen visie op het goede leven. Daarnaast is burgerschap een status. Een mens krijgt bij zijn geboorte al

⁷⁶ Pettits vorm van republicanisme wordt vaak apart weggezet als zijnde een derde vorm van republicanisme, naast intrinsiek en instrumenteel, zie bijvoorbeeld Patten, ‘The Republican Critique of Liberalism’, n5 en Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, 320. Zijn argumentatie is echter mijns inziens instrumenteel, alleen in een andere vorm dan de gebruikelijke uit de eerste categorie, vandaar dat Pettit toch is opgenomen bij instrumenteel republicanisme.

⁷⁷ Pettit, *Republicanism*, 8.

⁷⁸ Ibidem, 8-11, 82-83.

het predicaat ‘burger’ en hoeft daar niets voor te doen. In principe kan een mens zijn leven lang in dezelfde stoel zitten en burger blijven. Er is geen actie nodig om deze status te verkrijgen of te behouden. Ten derde zijn er aan de status slechts rechten verbonden. Een burger van een staat heeft bepaalde rechten, omdat deze een burger is van deze staat. Deze rechten kunnen van land tot land verschillen, maar de burger kan zijn status aanwenden om op sommige punten zijn gelijk te halen of voordelen te gebruiken. Politiek burgerschap veronderstelt in dit geval geen plichten.⁷⁹ Deze nadruk op status en rechten doet sterk denken aan de Romeinse opvatting van burgerschap. Het vierde kenmerk houdt in dat politieke participatie een keuze is. Een burger mag zelf weten of hij wel of niet actief participeert. Volgens William A. Galston en Macedo is politieke participatie ook niet noodzakelijk voor het in standhouden van de liberale staat, maar heeft het alleen een positieve uitwerking. Deze conceptie van burgerschap als een status met rechten en zonder een verplichting om te participeren in de politiek, waarbij burgerschap instrumenteel waardevol is, is gebaseerd op de liberale conceptie van het individu als zijnde autonoom en waardevoller dan de samenleving. Het individu bestaat onafhankelijk van de samenleving en is hierdoor moreel belangrijker dan de samenleving.⁸⁰

Het liberalisme lijkt, op basis van de bovengenoemde kenmerken, een grote invloed uit te hebben geïpact op het instrumenteel republicanisme. In deze republikeinse stroming is het republicanisme een optie. Politieke participatie is een recht, dat niet per se uitgeoefend hoeft te worden. De burger is vrij om te kiezen of hij participeert. Burgerdeugden kunnen bijdragen aan het voortbestaan van de liberale samenleving, maar zij zijn niet noodzakelijk. Alan Patten stelt dat er eigenlijk geen sprake is van een vorm van republicanisme bij het instrumenteel republicanisme. Het instrumenteel ‘republicanisme’ zou een vorm van liberalisme zijn, omdat het om dezelfde waarden draait: autonomie, rechten en het individu. Het stimuleren van participatie door middel van educatie en politieke participatie op zichzelf, zou ook volgens hem ook passen binnen het liberalisme.⁸¹

⁷⁹ Op basis van dit kenmerk is het te beargumenteren dat landen met een stemplicht, zoals België en Australië, eigenlijk een conceptie van het goede opleggen, namelijk politieke participatie.

⁸⁰ Galston, ‘Civic Virtues’; 847-848, Macedo, *Liberal Virtues*, 39, 273; Oldfield, ‘Citizenship: An Unnatural Practice?’, 177-180.

⁸¹ Patten, ‘The Republican Critique of Liberalism’, 36; Haakonssen wil zelfs zover gaan dat het liberalisme de logische opvolger van het republicanisme is, waarmee hij het intrinsiek republicanisme probeert weg te zetten als een recentelijk bedenksel van het communitarisme: “The opposition between liberalism and republicanism, while a source of inspiration of the recent revival of the latter, is more of an invention of this revival than ascertainable historical fact” (Haakonssen, ‘Republicanism’, 732). Volgens hem zouden klassiek republikeinen als Aristoteles en Rousseau wel spreken over deugden, maar geen morele theorie bedoelen.

Een andere vorm van kritiek wordt geuit door Paul Weithman. Hij stelt dat instrumenteel republikeinen een mogelijkheid laten bestaan dat mensen zich als iets anders dan een politiek burger identificeren. Echter, als de rol van burger slechts één van de vele rollen is die allemaal even belangrijk zijn, dan kan er geen sprake zijn van republicanisme. Het republicanisme zet immers de rol van politiek burger centraal. Aan de andere kant, als de rol van de burger belangrijker wordt geacht dan de andere rollen in de samenleving, is er dan geen sprake van intrinsiek republicanisme: “[W]hat would be *lost* by claiming that the virtues of republican citizenship are genuine human excellences.” Weithman vraagt zich af of er wel sprake kan zijn van een tussenweg tussen liberalisme en intrinsiek republicanisme.⁸²

Hoewel er bij elke vorm van republicanisme kritiekpunten zijn te plaatsen, is uit dit overzicht gebleken dat er door de eeuwen heen grofweg twee tradities bestaan. De intrinsieke traditie heeft zich ontwikkeld tot een visie waarin het politiek burgerschap een conceptie van het goede leven is, met bijhorende ethische theorie waarin plichten, verantwoordelijkheid en een actieve houding centraal staan. De burger dient mee te werken aan de invulling van de samenleving, die belangrijk is voor diens eigen leven en identiteit. Deze kenmerken waren min of meer al zichtbaar bij Aristoteles en ook bij Rousseau. Heden ten dage vormt deze visie door haar morele karakter een tegenhanger van het liberalisme. Het instrumenteel republicanisme heeft zich ontwikkeld tot een onderstroming van het liberalisme en heeft geprobeerd liberale en republikeinse waarden met elkaar te verzoenen. Politiek burgerschap zou volgens deze visie bij kunnen dragen aan het in standhouden van de liberale staat, maar vormt geen verplichting. Voortkomend uit de ideeën van de Romeinen en Machiavelli ligt de nadruk op rechten, vrijheid en de autonome burger die zijn burgerschap *kan* aanwenden om zichzelf of de staat te helpen. Met dit theoretische kader kan er gekeken worden naar het republicanisme van de *jacobins* in de eerste Franse Republiek. Omdat de hedendaagse visies in een lange traditie staan, kunnen deze ook op de jacobijnse vorm van republicanisme worden toegepast. Er zal geen sprake zijn van een anachronistische exercitie: beide stromingen waren ook al aanwezig voordat het *palais des Tuileries* in de zomer van 1792 werd bestormd.

⁸² Weithman, ‘Political Republicanism and Perfectionist Republicanism’, 307-309; Citaat: Ibidem, 308.

Hoofdstuk 2

La République jacobine

[Q]ue peut-on objecter à un homme
qui a raison et qui sait mourir pour
son pays?
Maximilien Robespierre⁸³

Op 10 augustus 1792 betraden de Parijse *sans-culottes* op initiatief van de *commune insurrectionnelle* de tuinen van het *palais des Tuileries*. Na maanden van onzekerheid op sociaal-economisch en politiek gebied wilden de radicale Parijzenaren orde op zaken stellen in de Franse politiek. Frankrijk verkeerde op dat moment al enkele maanden in oorlog met Oostenrijk en Pruisen.⁸⁴ Naast de tegenstand van de vijand, waren er ook binnen het leger strubbelingen. De overgebleven leiders – een gedeelte van de officieren was vanwege de revolutie naar het buitenland gevlucht – hadden het vertrouwen in de manschappen verloren en wisten ook geen leiding te geven. Er heerste complete chaos. Generaal Theobald Dillon overleefde een muiterij niet en generaal Gilbert de Motier, beter bekend als Lafayette, dreigde op Parijs te marcheren om orde op zaken te stellen in de politiek.

De militaire staf had de koning en zijn ministers geadviseerd onmiddellijk vrede te sluiten, maar de politiek luisterde niet. In Parijs hadden de radicalen de overhand. Onder druk van de sociale tegenstellingen in de samenleving verklaarden verschillende politici zich loyaal aan de Parijse *sans-culottes* en de *club des jacobins* oefende druk uit. De radicale factie in de *Assemblée législative*, de *girondins*, vermoedde dat het hof de ministers en de generaals tegen elkaar uit wilde spelen, om zo de slagkracht van het leger te verminderen en de contrarevolutionaire strijdkrachten in het binnen- en buitenland vrij spel te geven. Hierop wilden de girondijnse ministers verschillende maatregelen afkondigen, zoals de deportatie van verschillende eed-weigeraars, de ontmanteling van de koninklijke lijfwacht en de creatie van een *garde nationale* die Parijs moest beschermen tegen een eventuele samenzwering.⁸⁵ De koning weigerde veel van deze besluiten te bekrachtigen en ontsloeg de radicale leden van zijn kabinet. In plaats daarvan trad een gematigd kabinet aan, die zich committeerde aan de

⁸³ M. Robespierre, 'Contre les factions nouvelles et les députés corrompus' (8 thermidor II (26 juli 1794)), in: Idem, *Œuvres de Maximilien Robespierre X Discours (27 juillet 1793 – 27 juillet 1794)* (M. Bouloiseau e.a. ed.) (Parijs 2000) 542-582, aldaar 576.

⁸⁴ Voor een goed overzicht van de aanloop naar en het verloop van de Revolutionaire Oorlogen, verwijs ik graag naar: T. C. W. Blanning, *The Origins of the French Revolutionary Wars* (Essex 1987).

⁸⁵ A. Soboul, *De Franse Revolutie I 1789-1793* (Amsterdam 1975), 195-198.

monarchisten in het parlement en probeerde de radicale factie uit te politiek te weren om zo de revolutie tot stilstand te brengen of zelfs gedeeltelijk terug te draaien. Op 20 juni 1792 werd een demonstratie georganiseerd in Parijs, waarbij de Parijse bevolking wist door te dringen tot in het koninklijke paleis. De koning werd in een gang in de hoek gedreven en onder hoon gedwongen de rode Frygische muts, een revolutionair symbool, op te zetten. De demonstratie mislukte echter: de radicalen werden teruggedreven en de radicale burgemeester van Parijs werd geschorst. In de weken erna zochten de *girondins* wederom toenadering tot het hof en probeerden posities in het kabinet te vergaren. De verbintenis tussen de radicalen in het parlement en de radicalen van de straat was van korte duur geweest. Wederom waren de politieke intriges een doorn in het oog van de *sans-culottes*.⁸⁶

Opgehitst door de sprekers in de *club des jacobins*, waaronder Robespierre, organiseerden de *sans-culottes* zich in de laatste weken van juli in de verschillende wijkraden, *sections* genoemd, van de stad en in de *Commune insurrectionnelle* – een officiële gemeenteraad naast de officiële. Sprekers in de club eisten het aftreden van de koning en het uiteengaan van de *Assemblée*, welke vervangen diende te worden door een nationale conventie. De verhitte sfeer in de stad werd versterkt toen het Manifest van Brunswijk bekend werd in Parijs op 1 augustus. In dit manifest verklaarden de buitenlandse mogendheden dat Parijs totaal onderworpen zou worden als het zich zou verdedigen tegen een invasie of als het de koninklijke familie op welke manier dan ook zou beledigen. Het manifest was door de buitenlandse mogendheden als waarschuwing bedoeld om de revolutionairen in toom te houden en niet als echte bedreiging: ze waren niet van plan de daad bij het woord te voegen.⁸⁷ De Franse bevolking vatte het echter wel op als een daadwerkelijke bedreiging en reageerde fel. In de ogen van de radicale revolutionairen en de *sans-culottes* werd de Revolutie zowel van binnenuit als buitenaf bedreigd. Op 10 augustus, een dag na het aflopen van het ultimatum voor de behandeling in de *Assemblée* van het verzoek de koning af te zetten, trokken de *sans-culottes* nogmaals op naar het *palais des Tuilleries*, ditmaal gewapend. Het paleis werd bestormd en veroverd, met een bloedbad tot gevolg. De koning, die zijn toevlucht had gevonden in de naburig gelegen *Assemblée*, werd geschorst door de aanwezige parlementsleden en de verkiezing voor de *Convention nationale* werd uitgeschreven.⁸⁸

⁸⁶ D. Andress, *The Terror. Civil War in the French Revolution* (Londen 2005) 74-75; Soboul, *De Franse Revolutie* I, 198-200.

⁸⁷ Albert Soboul stelt dat dit document op aandringen van de Franse koningin Marie-Antoinette zou zijn opgesteld, zie: *De Franse Revolutie* I, 201.

⁸⁸ Andress, *The Terror*, 86-89; Bouloiseau, *La République jacobine*, 10; Soboul, *De Franse Revolutie* I, 200-202.

Op dit moment lag de macht in de handen van de radicale Parijse bevolking: “None of the three hundred who did remain [in the *Assemblée*] were going to dispute the Parisians’ victory in the face of their bayonets.”⁸⁹ Er werd een Uitvoerende Raad aangesteld met daarin girondijnse ministers en de radicaal Georges Danton. De *Assemblée* moest zijn macht delen met de *Commune* van Parijs. Om de rest van het land op de hoogte te stellen van de gebeurtenissen in Parijs werden verschillende afgezanten het land ingestuurd. Zij dienden tevens het politieke bestel diende te zuiveren van royalisten en andere contrarevolutionairen. De politieke gevolgen van de zogenaamde ‘tweede revolutie’ van 1792 waren radicaler: in 1789 werd er een compromis gemaakt van oud en nieuw in de bureaucratie, ditmaal mocht het oude personeel dat zich niet loyaal verklaarde aan de revolutie vertrekken. Moordpartijen werden hierbij niet geschuwd. De lokale bevolking liet dit niet altijd over zijn kant gaan en keerden zich in sommige gevallen tegen de afgezanten uit Parijs, waardoor de eerste zaden voor de latere burgeroorlog in West- en Zuid-Frankrijk werden gezaaid. Naast de interne politieke chaos verergerde ook de militaire situatie. Pruisische legers omsingelde op 19 augustus 1792 het Franse fort in Longwy en waren van zins door te marcheren op Parijs.⁹⁰ In deze onbeholpen situatie kwam de eerste Franse Republiek tot leven.

De deplorabele staat waarin het land verkeerde heeft een zeer grote invloed gehad op de ontwikkeling van het jacobijnse republicanisme. Het is daarom van belang eerst uitgebreid stil te staan bij de historische context. In de volgende sectie zal gekeken worden naar de problemen waarin het land verkeerde en de politieke situatie. Het eerste jaar van de Franse Republiek – van september 1792 tot september 1793, later bij de invoering van de Republikeinse Kalender omgedoopt tot *an I* – vormde de opmaat naar de jacobijnse politieke overheersing in het tweede jaar. Na de historische context zal in de tweede sectie het jacobijnse republicanisme besproken worden, waarbij zal blijken dat de historische context een belangrijke rol speelde in de ontwikkeling van deze specifieke republikeinse stroming.

*Historische context*⁹¹

Op 21 september 1792 werd de monarchie afgeschaft en de Franse Republiek uitgeroepen. Alsof het lot er mee speelde, wist het Franse leger op 20 september de invasie van de

⁸⁹ Andress, *The Terror*, 89-90.

⁹⁰ Ibidem, 90-92.

⁹¹ Het is hier niet de plek om de gehele historische context tot in de detail te bespreken. Voor een goed leesbaar en recent algemeen overzicht van de jaren 1792-94 van de Franse Republiek raad ik *The Terror* van David Andress aan. Een ander standaardwerk is *La République jacobine* van Marc Bouloiseau, deze heeft echter een meer sociaal-economische inslag.

Pruisische troepen tijdens de slag van Valmy te keren. Uiteraard werd de kritieke situatie waaruit de Republiek in de zomer van 1792 ontstond met de proclamatie niet direct opgelost. Er waren tal van sociale, economische, politieke en militaire problemen. De revolutionairen in de nieuw gevormde *Convention nationale* wilden deze het hoofd bieden, maar kwamen ook met elkaar in strijd.

Politieke verdeeldheid

Het parlement was verdeeld in verschillende politieke facties.⁹² Aan de rechterkant van het spectrum waren er de *girondins*, die ook al in de *Législative* een rol van betekenis speelden. Echter, in de nieuwe volksvergadering waren zij de conservatievere leden: de politieke rol van de royalisten of gematigden was uitgespeeld en de *girondins* werden qua radicaliteit ingehaald door de nieuw verkozen *montagnards*.⁹³ Over het algemeen kan gesteld worden dat de *girondins* voornamelijk de belangen vertegenwoordigden van de gegoede burgerij uit de provincie en waren ook vernoemd naar het departement Gironde, waar velen van hen vandaan kwamen. Van een echt coherent beleid was geen sprake. Deze factie was met name een verzameling van verschillende revolutionairen, zoals Jacques Pierre Brissot en Jean-Marie Roland, en de groepen die rondom hen waren ontstaan. Vanwege hun achtergrond en degenen die zij vertegenwoordigden, streefden zij naar matiging van de Revolutie en werden zij door het fysiocratisme beïnvloed.⁹⁴ Het fysiocratisme was een economische theorie die stelde dat de economie in een land gebaseerd moest zijn op vrijhandel en kende een belangrijke rol toe aan de landbouw, de zogenaamde motor van de economie. Tot aan de Revolutie kende Frankrijk verschillende interne handelsbarrières waardoor bijvoorbeeld graan niet vrijelijk verhandeld kon worden tussen gebieden met overschot en gebieden met schaarste. Een goede verdeling van graan en vrijhandel zou leiden tot een sterke economie.⁹⁵

⁹² Over de exacte verdeling is onder historici nogal wat discussie. Over het algemeen worden 100 van de 749 zetels toegeschreven aan de *montagnards* en 200 aan de *girondins*. Alison Patrick claimt echter dat er 302 *montagnards* zouden zijn en 178 *girondins*. Michael Sydenham stelt dat de *girondins* in feite niet bestonden en een uitvinding van de *montagnards* waren om als zondebok te dienen. In zijn optiek waren de *montagnards* een minderheid naast de overige leden in de *Convention* die over het algemeen bij elkaar aansloten. Dit laatste, de eenheid van de overige leden naast de *montagnards*, wordt overigens door Patrick weer betwijfeld op basis van de analyse van stemmen. Zie voor de volledige discussie de volgende werken: M. S. Lewis-Beck, A. Hildreth & A. B. Spitzer, 'Was there a girondist faction in the National Convention, 1792-1793?', *French Historical Studies* 15 (1988) 519-536; A. Patrick, *The Men of the First French Republic, Political Alignments in the National Convention of 1792* (Baltimore MD 1972); M. J. Sydenham, *The Girondins* (Londen 1961); M. J. Sydenham, *The First French Republic 1792-1804* (Londen 1974).

⁹³ Het onderscheid rechts en links is in deze periode tot stand gekomen en stamt van de plaats van de afgevaardigden in het parlement: de conservatievere *girondins* zaten rechts en de progressievere *montagnards* links.

⁹⁴ Bouloiseau, *La République jacobine*, 58-60; Soboul, *De Franse Revolutie I*, 223.

⁹⁵ R. Ballard, *A New Dictionary of the French Revolution* (Londen 2012) 271.

Ter linkerzijde waren er de *montagnards*, de radicale revolutionairen sterk geïnspireerd door het jacobinisme. Sommigen van hen hadden ook zitting in de voorgaande parlementen – naast de *Assemblée législative* (1791-1792) had ook de *Assemblée constituante* (1789-1791) bestaan – en speelden daar een marginale rol, maar tijdens de verkiezingen voor de *Convention* werden zij in grotere getalen gekozen en konden zij een grotere stempel op de politiek drukken. Bekende en invloedrijke politici aan deze zijde van de *Convention* waren Robespierre, zijn latere tegenstander Danton en zeer radicale Jean-Paul Marat. Hun politieke achterban lag met name in de lagere burgerij en het volk. De *montagnards* trachtten te handelen in het algemeen belang, volledig in de geest van Rousseau. Gedurende de winter van 1792-93 en het voorjaar waren zij vatbaar voor de wensen van de *sans-culottes*. Er werd een officieus verbond gesloten. De *jacobins* zagen de *sans-culottes* als ‘ware’ burgers en revolutionairen. Er was echter ook een politiek motief: beide groepen hadden een gezamenlijke vijand in de *girondins* en de *jacobins* konden de fysieke macht van de Parijzenaren goed gebruiken in hun politieke strijd.⁹⁶

Tussen de *girondins* en de *montagnards* stond de grootste groep, de ‘onbeslisten’ of de *plaine* (vlakte) omdat zij zich in de lagere banken van het parlement bevonden – de *montagnards* (hooglanders) hadden hun naam gekregen vanwege het feit dat zij de bovenste zitplaatsen innamen. De volksvertegenwoordigers die tot de *plaine* werden gerekend voelden zich niet per se verbonden met een van de andere facties en konden daardoor per onderwerp overtuigd worden. Aanvankelijk stemde de *plaine* met name met de *girondins* mee. Hierdoor werd de macht van de *jacobins* in de politiek tijdelijk gebroken. De *commune insurrectionnelle* verloor de speciale bevoegdheden die deze gekregen had na 10 augustus 1792 en tevens werd het voorzitterschap van de belangrijkste comités van het parlement verdeeld onder de girondijnse volksvertegenwoordigers. De *jacobins* kregen er slechts één: het *Comité de sûreté générale*.⁹⁷

De volksvertegenwoordigers hadden veel overeenkomsten. Naast dat zij allen republikeins, patriottisch en revolutionair gezind waren, kwamen ze vrijwel allemaal uit de burgerij – slechts twee van de 749 waren arbeiders – en waren ze van middelbare leeftijd. Evenals hun royalistische tegenstanders waren zij klassiek geschoold, bekend met zowel de christelijke werken als de antieke teksten.⁹⁸ Ook in het jacobinisme hadden zij een gedeelde achtergrond. Deze politieke stroming ontstond aan het begin van de Franse Revolutie in de

⁹⁶ Soboul, *De Franse Revolutie* I, 223-224; Bouloiseau, *La République jacobine*, 60-61; Palmer, *Twelve Who Ruled*, 25.

⁹⁷ Bouloiseau, *La République jacobine*, 61; Soboul, *De Franse Revolutie* I, 222-223, 227.

⁹⁸ Bouloiseau, *La République jacobine*, 57-58.

club des jacobins. In deze club kwamen verschillende revolutionairen bij elkaar om de politieke gebeurtenissen te bespreken. Naar mate de jaren vorderden werd de toon in de club steeds radicaler, waardoor gematigde revolutionairen zich van de club afwendden. Aan de vooravond van de oprichting van de *Convention* waren zowel *girondins* als *montagnards* frequente bezoekers van de club.

In deze club ontstond in de eerste jaren van de Revolutie het jacobinisme. Het gedachtegoed, sterk beïnvloed door Rousseau en andere verlichte denkers, werd gekenmerkt door een nadruk op politieke en sociaaleconomische gelijkheid, politieke participatie van burgers, een gecentraliseerde overheid die in noodgevallen mocht ingrijpen in de vrije markt en een sterk gemeenschapsgevoel met een morele connotatie. Dit morele gevoel richtte zich met name op *la Patrie*, de Franse gemeenschap waarvoor elke burger zich diende in te zetten. De *jacobins* waren sterk georganiseerd door het gehele land. Er waren in navolging van de hoofdstad in vele steden en dorpjes ongeveer 6.000 lokale clubs ontstaan,⁹⁹ die op zichzelf een grote invloed hadden op de regionale politiek. Ze werden gedreven door de morele regeneratie van de Franse bevolking en de samenzwering tegen de Revolutie.

Ondanks al deze overeenkomsten kwam het al snel tot een tweestrijd tussen de twee facties in de *Convention*. De reputatie van sommige revolutionairen was al gevestigd voordat de eerste vergadersessie begonnen. Er werd van beide kanten een lastercampagne opgezet, veelal ingegeven door persoonlijke vetes. Robespierre en Danton zouden volgens de *girondins* een dictatuur nastreven. Marat werd weggezet als een wildeman met een grote bloeddorst. Deze beschuldigingen werden beantwoord door het idee dat er een grote samenzwering zou bestaan tegen de Revolutie, waarbij Brissot als spin in het midden van het web stond.¹⁰⁰ Deze lastercampagnes mochten nogal overdreven zijn, maar de onderlinge sfeer in de *Convention* was verziekt en dit had zijn weerslag op de werkwijze van de Franse Republiek die grote problemen moest confronteren.

Problemen in binnen- en buitenland

Het lot van de koning was de dringendste zaak die de *Convention* diende te behandelen. Sinds de val van zijn monarchie was koning Lodewijk XVI opgeborgen in de *Tour de Temple*, een oud fort in de Franse hoofdstad. In zijn spullen was onder andere correspondentie gevonden met tal van hooggeplaatste revolutionairen, waaronder de gevluchte generaal Lafayette en de

⁹⁹ Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 14.

¹⁰⁰ Andress, *The Terror*, 120-125; Bouloiseau, *La République jacobine*, 59, 62; Soboul, *De Franse Revolutie I*, 221-222.

eminente revolutionair van het eerste uur Mirabeau. Door deze vondst werd hun revolutionaire reputatie in een klap tenietgedaan. Uit deze papieren bleek dat Lodewijk sinds het begin van de Revolutie had geprobeerd deze te dwarsbomen. Landverraad werd hem ten laste gelegd. In de volksvergadering hielden verschillende revolutionairen sterke toespraken.¹⁰¹ Er moest besloten worden óf en hoe de voormalige koning terecht diende te staan. De *girondins* probeerde dit besluit te vertragen door het aanroepen van allerlei juridische problemen, zoals koninklijke immuniteit. Hierdoor kregen de radicalen het gevoel dat de *girondins* probeerden de koninklijke familie te redden van een ‘verdiende dood’. Op 3 december 1792, na een toespraak van Robespierre, werd besloten ‘burger Louis Capet’ te berechten in de *Convention* zelf. In een rechtbank bestond de *mogelijkheid* dat hij vrijgesproken *kon* worden. “Louis doit mourir”, volgens Robespierre, “parce qu’il faut que la patrie vive.”¹⁰² In zijn boek *The Terror of Natural Right* (2009) zet Dan Edelstein uiteen hoe de voormalige koning via het natuurrecht zou worden berecht in de *Convention*. Lodewijk XVI werd gezien als een “traître à la nation française, criminel envers l’humanité.”¹⁰³ In zijn rol als koning had Lodewijk zich tegen de Franse natie gekeerd en het algemeen belang geschaad. Hierdoor kon hij maar een straf verdienen: de doodstraf.¹⁰⁴

Niet alle volksvertegenwoordigers waren overtuigd van de argumenten van de *jacobins*, maar uit angst voor een nieuwe volksopstand in Parijs kozen velen uit opportunisme er toch voor de voormalige koning schuldig te verklaren. De *girondins* probeerden het proces nogmaals te vertragen door een voorstel te doen voor een volksraadpleging, maar deze mogelijkheid werd verworpen. In een hoofdelijke stemming, waarbij de aanwezige vertegenwoordigers publiekelijk hun voorkeur moesten uitspreken, op 16 januari 1793 kozen 387 voor de doodstraf en 334 tegen. Twee dagen later werd er gestemd over ‘uitstel van executie’, maar deze werd verworpen met 380 stemmen tegen en 310 voor.¹⁰⁵ Op 21 januari 1793 reed de koets met daarin Louis XVI of Louis Capet naar de *Place de Révolution*, alwaar

¹⁰¹ Andress, *The Terror*, 136-148; Bouloiseau, *La République jacobine*, 63-66; Soboul, *De Franse Revolutie I*, 227-229.

¹⁰² Robespierre, ‘Opinion de Maximilien Robespierre sur le jugement de Louis XVI’ (3 december 1792), in: Idem, *Œuvres de Maximilien Robespierre IX Discours (septembre 1792 -27 juillet 1793)* (M. Bouloiseau e.a. ed.) (Parijs 2000) 121-136, aldaar 130.

¹⁰³ Robespierre, ‘Opinion de Maximilien Robespierre sur le jugement de Louis XVI’, 130.

¹⁰⁴ D. Edelstein, *The Terror of Natural Right. Republicanism, the Cult of Nature & the French Revolution* (Chicago IL 2009) 146-152; Dan Edelstein stelt in zijn boek ook dat de creatie van het concept *hors-la-loi* tijdens het proces van de koning het startsein zou zijn voor *la Terreur*, omdat hiermee de mogelijkheid werd gecreëerd om personen buiten het gewone recht om als staatsvijand te executeren. Zie *The Terror of Natural Right*, 127-169.

¹⁰⁵ Zie voor een precieze verdeling van stemmen, een verklaring voor deze verdeling en een uitvoerig relaas over het proces: Patrick, *The Men of the First French Republic*, 39-107.

de voormalige koning onder toeziend oog van velen werd ge Guillotineerd. Met hem werd ook de terugkeer naar de monarchie afgesneden.¹⁰⁶

De executie zorgde voor consternatie in heel Europa. Verschillende adellijke families spraken hun afschuw uit en voor het Verenigd Koninkrijk was het de directe aanleiding om een oorlog met Frankrijk te starten. Aan het begin van februari 1793 verliep de oorlog gunstig voor de Franse Republiek. Op verschillende fronten waren haar legers aan de winnende hand en werden verschillende gebieden geannexeerd of er werd een zusterrepubliek ingesteld.¹⁰⁷ De oorlog met Engeland zorgde er echter voor dat de zeehandel stil kwam te liggen, vanwege de Engelse overmacht op zee. Hierdoor diende de productie van verschillende goederen gereguleerd en gecentraliseerd te worden. Deze economische maatregelen zorgden samen met de zogenaamde *levée en masse*, waarbij grote delen van de bevolking verplicht werden zich in te zetten voor het leger als soldaat of in de oorlogseconomie, voor veel onrust onder de bevolking.¹⁰⁸ Daarnaast waren de verschillende Franse legers in het vroege voorjaar weer op de terugtocht en deserteerde generaal Dumouriez naar de Oostenrijkers. Deze generaal was een invloedrijke *girondin* en zelfs minister geweest. Na zijn desertie werd hij beschuldigd van corruptie en landverraad. Omdat Dumouriez aan de *girondins* verbonden was, werden ook zij beschadigd. Het politieke klimaat begon zich langzaam tegen de *girondins* te keren.¹⁰⁹

In de winter van 1791-92 waarschuwde Robespierre er al voor dat de *girondins* de Revolutionaire Oorlogen alleen maar wilden gebruiken om de aandacht van de binnenlandse problemen af te leiden. Ook in het voorjaar van 1793 kende de Franse Republiek twee interne problemen. Ten eerste was er de opkomst van de contrarevolutionairen, welke zich het sterkst manifesteerde in de burgeroorlog in het departement Vendée. In deze regio was de grotendeels agrarische bevolking sterk getroffen door armoede, waar volgens hen de burgerij verantwoordelijk voor was. Samen met de maatregelen tegen het sterk aanwezige geloof en de val van de monarchie, werden de boeren een vatbare groep voor contrarevolutionairen. De woede werd nog groter toen de maatregelen van de *levée en masse* bekend werden gemaakt. Een rebellenleger, royalistisch en katholiek van aard, trok door verschillende departementen in het westen van Frankrijk en belegerden steden. Vele revolutionaire beampten werden in

¹⁰⁶ Bouloiseau, *La République jacobine*, 66-67; Soboul, *De Franse Revolutie I*, 229-230. De beslissing de koning te onthoofden heeft ook in de hedendaagse filosofie veel stof doen opwaaien. Zie bijvoorbeeld *L'homme révolté* (Parijs 1951) van Albert Camus of *Regicide and Revolution. Speeches at the Trial of Louis XVI* (New York NY 1992) van Michael Walzer.

¹⁰⁷ Andress, *The Terror*, 134-136; Bouloiseau, *La République jacobine*, 67; Soboul, *De Franse Revolutie I*, 230-231.

¹⁰⁸ Bouloiseau, *La République jacobine*, 69-70.

¹⁰⁹ Andress, *The Terror*, 154-155; Bouloiseau, *La République jacobine*, 71.

vermoord en de represailles van de aanwezige legeronderdelen waren ook zwaar. De *Convention* trad hard op tegen deze opstand en stuurde op den duur enkele legers van het front naar het westelijke departement.¹¹⁰

Tevens werden een drietal maatregelen genomen die de bredere contrarevolutie konden aanpakken. Er werd een *Tribunal révolutionnaire* opgezet, waar de contrarevolutionairen terechtgesteld konden worden. In vorm een echte rechtbank met een jury, maar de juryleden, rechters en aanklagers werden dan wel uit de verzameling van radicale revolutionairen gehaald. Tevens werden er *représentants-en-mission* aangesteld. Dit waren leden van de *Convention* die het land ingingen om de maatregelen van de revolutie te verkondigen, de *levée en masse* in goede banen te leiden, het lokale bestuur te zuiveren of geld ‘in te zamelen’ – wat in de praktijk neerkwam op het confisqueren van goederen van contrarevolutionairen en gevluchte adel. Tenslotte kwamen er *comités de surveillance*, die in elk dorp of wijk verdacht gedrag van burgers moest rapporteren en, indien nodig, hen moest oppakken. Een taak die overigens ook door de *représentants-en-mission* werd uit gevoerd.¹¹¹

Het tweede nationale probleem was de slechte economische situatie. Sinds het begin van de Revolutie was er veel inflatie geweest en de waarde van de *assignats* – waardepapieren die dienden als papiergeld – was in februari 1793 sinds de invoering in 1790 met 50% gedaald. Producenten van levensmiddelen hielden producten achter en creëerden artificiële schaarste, om zo de prijs op te drijven en te kunnen profiteren van de economische malaise. Hierdoor werden met name de armere delen van de bevolking geraakt. Op sommige momenten zagen zij geen andere uitweg dan voedsel te stelen. Ook het leger had een aandeel in deze problematiek. Door de grote troepenmassa die in sommige gebieden bij elkaar waren gebracht, werden ook grote voorraden voedsel uit de dorpen en steden verplaatst naar het front. De *girondins* twijfelden of ze maatregelen moesten nemen. Op economische gebied waren zij streng liberaal en geloofden in marktwerking. Minister van Binnenlandse Zaken, tevens verantwoordelijk voor de economie, Roland had in december 1792 bevolen dat de productie en verkoop van graan volgens de idealen van de vrije markt dienden te geschieden. In Parijs had de *Commune* echter een maximumprijs ingesteld voor brood en deze maatregel werd fel bestreden door de *girondins*, omdat hier geld van de belastingbetaler zou worden verspild. De bevolking, en de *jacobins* met hen, echter eiste maximumprijzen voor graan in het gehele land. Op 4 mei 1793 werd de maatregel in de *Convention* aangenomen nadat het

¹¹⁰ Andress, *The Terror*, 160-162; Bouloiseau, *La République jacobine*, 70-71; Soboul, *De Franse Revolutie I*, 242-244.

¹¹¹ Andress, *The Terror*, 162-163.

door de *montagnards* in stemming was gebracht.¹¹² Het zou het begin zijn van een groot pakket aan economische maatregelen die in 1793-94 zou worden doorgevoerd.

De val van de girondins

In het voorjaar van 1793 verloren de *girondins* het initiatief in de politiek. Zij waren niet in staat geweest de economische problemen op te lossen, de oorlog verliep niet naar wens en ook in de binnenlanden waren er verschillende verzetshaarden ontstaan. Het politieke beleid verslechterde omdat politieke inzichten van de bewindspersonen zeer minimaal waren. Hierdoor kregen zij minder grip op het landsbestuur en verloren ze aanzien. De *montagnards* echter, die veelal als *représentants-en-mission* waren uitgezonden door de *girondins* om ze niet in Parijs te hebben, bleken zeer efficiënt in de verschillende departementen. Het revolutionaire beleid werd door hen doeltreffend uitgevoerd en zij waren populair onder de bevolking. *Sans-culottes* kregen zitting in de lokale politiek, contrarevolutionairen werden vervolgd en het bezit van uitgeweken adel werd geconfisqueerd. Hierdoor verminderde de invloed van de *girondins* in de provincie aanzienlijk. Tevens werd ook de *plaine* in de *Convention* overtuigd van de harde maatregelen, zoals het opzetten van het eerder genoemde tribunaal en het *Comité de salut public*.¹¹³ Het jacobinisme won aan invloed door het sterke politieke optreden van de *montagnards* en kon hierdoor de macht naar zich toe trekken.

Na het verraad van Dumouriez werd de val van de *girondins* in gang gezet. Allereerst werden in de *Convention* de *girondins* op deze gebeurtenis aangevallen en zij werden er ook van beschuldigd samen te werken met de contrarevolutionairen in steden als Bordeaux en Lyon. Tevens bereidde Robespierre, gesteund door andere *jacobins*, in de *Club des jacobins* de Parijse bevolking voor op een nieuwe opstand. De *girondins* probeerden om nog enigszins vat te krijgen op het publieke debat de angel uit de radicale beweging te halen door de populaire en invloedrijke revolutionairen Marat en Jacques-René Hébert te arresteren. Bedreigingen vlogen over en weer, waarvan de opmerkelijkste kwam van Maximin Isnard, een *girondin* die klonk als een buitenlandse generaal:

Als door steeds terugkerende onlusten de macht van de volksvertegenwoordiging aangetast wordt, verklaar ik u [...] dat er niets meer van Parijs zal overblijven;

¹¹² Bouloiseau, *La République jacobine*, 71-74; Soboul, *De Franse Revolutie* I, 225-228.

¹¹³ Bouloiseau, *La République jacobine*, 74-76.

weldra zal men dan op beide oevers van de Seine moeten zoeken of Parijs ooit bestaan heeft.¹¹⁴

Deze opmerking zette echter eerder kwaad bloed dan dat het daadwerkelijk iets goed deed voor de *girondins*. Op 26 mei riep Robespierre de *sans-culottes* op tot opstand in de *club des jacobins*.¹¹⁵ In de daar op volgende dagen klaagde hij de *girondins* aan in de *Convention*.¹¹⁶ Het volk verzamelde zich op de 31ste en toog naar de *Convention*, maar wist niet de volksvertegenwoordiging te overtuigen van de noodzakelijke maatregelen. Twee dagen later omsingelde een menigte van 80.000 *sans-culottes* onder leiding van François Hanriot de vergaderzaal. Er volgde die dag een verward debat, maar uiteindelijk stemde de volksvergadering toe: het bevel tot arrestatie van 29 girondijnse volksvertegenwoordigers en twee ministers werd uitgevaardigd.¹¹⁷ De volksvertegenwoordiging kwam onder invloed te staan van de *montagnards*. Het jacobinisme stond in het centrum van de politiek, waarmee de Franse Revolutie zijn meest radicale fase inging.

Het jacobinisme geïnstitutionaliseerd

In de voorgaande paragraaf is het *Comité de salut public* al kort genoemd. Het comité zal in de loop van 1793-94 de grootste machtsbasis van de *jacobins* vormen.¹¹⁸ In eerste instantie was het opgezet om het regeringswerk te versnellen en de revolutionaire boodschap naar het binnenland te verspreiden. Diens voorloper, het *Comité de défense générale*, verzandde vanwege zijn grootte en de openbare vergaderingen vaak in ellelange sessies, waarbij de leden met de verschillende politieke achtergronden elkaar eerder dwarsboomden dan goed samenwerkten. Het *Comité de salut public* was in omvang een stuk kleiner en vergaderde in het geheim.¹¹⁹ De eerste incarnatie van het comité stond officieus onder leiding van Danton en werd ook wel “le comité Danton” genoemd door zijn tijdgenoten.¹²⁰ In het comité zaten negen leden van de *Convention*, die elke maand gekozen werden. Leden konden herkozen

¹¹⁴ Soboul, *De Franse Revolutie* I, 247-250; Citaat van Maximin Isnard op 250.

¹¹⁵ Robespierre, ‘Pour une insurrection populaire contre les députés corrompus’ (26 mei 1793), in: *Œuvres* IX, 524-528.

¹¹⁶ Robespierre, ‘Contre Brissot et les hommes « criminels »’ (28 mei 1793), in: Idem, *Œuvres* IX, 532-535; Robespierre, ‘Pour le décret d’accusation contre les chefs de la Gironde’ (31 mei 1793), in: Idem, *Œuvres* IX, 539-543.

¹¹⁷ Bouloiseau, *La République jacobine*, 74-77; Palmer, *Twelve Who Ruled*, 33; Soboul, *De Franse Revolutie* I, 247-251.

¹¹⁸ Het standaardwerk over het *Comité de salut public* is *Twelve Who Ruled* van R. R. Palmer. Het is een goed leesbaar boek, met zowel aandacht voor de militaire als de ideologische kant van het comité.

¹¹⁹ Andress, *The Terror*, 164; Bouloiseau, *La République jacobine*, 76.

¹²⁰ Bouloiseau, *Le Comité de salut public*, 21.

worden, maar dit was niet vanzelfsprekend. Naast Danton namen enkele *montagnards* en leden van de *plaine* plaats, voor *girondins* was geen plaats. Hoewel het comité in naam niet tot de uitvoerende macht behoorde – de Franse revolutionairen waren sterk voor een machtscheiding en vonden dat leden van de volksvertegenwoordiging niet ook in de instanties van de uitvoerende macht konden zitten –, kon het comité de zes ministers van het *Conseil exécutive* wel een besluit opleggen dat direct uitgevoerd diende te worden. Het mandaat was vaag, evenals het terrein waarop het comité mocht opereren. In feite was het geoorloofd om elke maatregel te treffen die nodig was in het belang van de veiligheid van de Franse Republiek, alles in het belang van *le salut public* (het openbaar welzijn). Het comité was onderdeel van en diende ook verantwoordelijkheid af te leggen aan de volksvergadering. Vanwege de omstandigheden was een klein comité noodzakelijk die de problemen snel bij de horens konden vatten, maar het kon niet in zijn eentje handelen: het maandelijkse mandaat van het parlement was noodzakelijk.¹²¹

Le Comité Danton bleek niet in staat de problemen te weerstaan. De burgeroorlog groeide in omvang, de buitenlandse troepen trokken steeds verder het land in en ook de economische situatie verslechterde. Op 10 juli, tijdens de maandelijkse stemming, werden Danton en enkele medestanders niet meer herkozen. Enkele dagen later werd de populaire Marat vermoord door Charlotte Corday, een sympathisant van de *girondins*. Met Danton uitgerangeerd en Marat vermoord, bleef alleen Robespierre nog over van de jacobijnse voormannen in het hart van de Franse politiek. Jarenlang had hij zich ingezet voor de Revolutie en wist met zijn ideeën zijn tijdgenoten te inspireren: “Eagerly heard at the Jacobins, respected as a democrat by the Commune, he was an idol, not a master, for the unruly cohorts from which he drew his strength.” Hij had echter nog nooit een officiële functie vervuld, totdat hij toetrad tot het comité op 27 juli.¹²²

Het nieuwe comité, in de historische literatuur ook wel *le Grand comité de salut public* genoemd, omvatte na de zomer van 1793 twaalf leden. Vanwege de drukte en de sterke persoonlijkheden ontstond er vaak ruzie, maar de mannen – niet elkaars beste vrienden in persoonlijke of politieke zin – werkten samen voor het algemeen belang. De dagen waren lang. Per dag kwamen er 500 tot 600 zaken binnen die behandeld moesten worden, welke onder het groeiende aantal ondergeschikten – op den duur 418 personen – werden verdeeld. In de ochtend werd de correspondentie behandeld. Gedurende de dag ging de verschillende

¹²¹ Andress, *The Terror*, 264; Palmer, *Twelve Who Ruled*, 28-31; Soboul, *De Franse Revolutie I*, 246.

¹²² Palmer, *Twelve Who Ruled*, 38-39; Citaat: Ibidem, 39; Norman Hampson merkt terecht op dat Robespierre ongebruikelijk niet op 10, maar 27 juli toetrad, zie: *The Life and Opinions of Maximilien Robespierre* (Londen 1968) 157.

leden voor verschillende bezigheden hun eigen weg. Rond een uur of 8 in de avond kwamen ze weer samen om tot diep in de nacht te vergaderen. Niet elk lid was altijd aanwezig. Aangezien zij ook volksvertegenwoordiger waren kon het voorkomen dat zij als *représentants-en-mission* op pad werden gestuurd. *De jure* waren de leden van het comité ‘slechts’ leden van de *Convention* en behoorden zij niet tot de regering. Hun voorstellen, rapporten en andere maatregelen waren vaak onderdeel van debat in de *Convention* en konden dus ook verworpen worden. Echter, nadat het comité successen begonnen te boeken kreeg het *de facto* zoveel zeggenschap op bepaalde terreinen dat het samen met het *Comité de sûreté générale* de feitelijke macht in de Franse Republiek had. De regering werd aan hen ondergeschikt gemaakt.¹²³

De onderwerpen waarmee de leden van het comité zich bezighielden verschilden. Lazare Carnot, Robert Lindet en Prieur de la Côte-d’Or, bijvoorbeeld, hielden zich bezig met oorlogszaken, en de productie en toevoer van wapens. Het belangrijkste in het kader van het onderwerp van deze thesis zijn de drie ideologen of *les gens de la haute main*, Robespierre, Saint-Just en Georges Couthon, die zich bezig hielden met het bredere beleid van het comité en achterliggende ideologie: “Les affaires politiques, l’esprit public, l’instruction et les cultes, la législation et la police.”¹²⁴ Het waren deze drie revolutionairen die in het komende jaar – curieus genoeg duurde Robespierre’s tijd in het comité precies een jaar, van 27 juli 1793 tot zijn val op 9 thermidor II (27 juli 1794) – het jacobinisme als ideologie uiteen zouden zetten vanuit hun positie binnen het *Comité de salut public*. Hierbij bouwden ze voort op het jacobijnse gedachtegoed dat mede door Robespierre ontwikkeld was in de voorgaande jaren in de *club des jacobins*. In het beleid van comité werd dit gedachtegoed geïnstitutionaliseerd. Het driemanschap hield zich bezig met de grote lijnen van het beleid van het comité. Aan de hand van verschillende rapporten en toespraken in de *Convention* beargumenteerden en verdedigden zij de gemaakte keuzes. Zij hielden zich minder bezig met de praktische zaken waarover het comité zeggenschap had, hoewel Saint-Just meerdere malen als *représentant-en-mission* vertrok naar het front en ook Couthon actief het beleid implementeerde in Lyon nadat deze rebelse stad was onderworpen door het leger. Het was met name Robespierre die zich verre hield van ‘het bestuur’ van het land en sterk de politiek van het comité beïnvloedde.

Op 19 vendémiaire II (10 oktober 1793) werd het comité verregaande bevoegdheden gegeven in de politiek, toen, op initiatief van Saint-Just, de regering ‘revolutionair’ werd

¹²³ Bouloiseau, *Le Comité de salut public*, 38-44; Bouloiseau, *La République jacobine*, 99-101.

¹²⁴ Bouloiseau, *Le Comité de salut public*, 42; Bouloiseau, *La République jacobine*, 100; Citaat: *Le Comité de salut public*, 42.

verklaard. Het comité kreeg de zeggenschap over de *garde nationale*, het gewone leger, de ministers en andere regeringsinstellingen. Daarnaast kreeg het de macht om goederen te confisqueren en te herverdelen. Het comité werd officieel een ‘regering’ genoemd, hoewel het nog steeds onder de *Convention* stond, en het werd ‘revolutionair’ genoemd omdat het bevoegdheden kreeg die grondwettelijk niet werden toegestaan: de jacobijnse grondwet van 1793 werd totdat de vrede werd behaald niet geïmplementeerd.¹²⁵

De onomkoopbare en de aartsengel van de Terreur

In 1792 leerden Robespierre¹²⁶ en Saint-Just¹²⁷ elkaar kennen in de *Convention*: “[T]he beginning of an intense revolutionary alliance.”¹²⁸ Robespierre’s politieke faam was op dat moment al tot grote hoogte gestegen. Zowel in het parlement als de *club des jacobins*, maar ook onder bevolking genoot hij aanzien. Hij stond bekend om zijn onwrikbare idealen en werd *l’incorruptible*, de onomkoopbare, genoemd. Sinds het begin van de Revolutie verdedigde hij een radicaal politiek gedachtegoed, met nadruk op gelijkheid, volkssoevereiniteit en de cultivering van een deugdzaam bestaan, van *vertu*. Robespierre had zitting in de eerste revolutionaire volksvergadering, de *Assemblée constituante*, maar had zichzelf uitgesloten van de tweede toen zijn voorstel dat de volksvertegenwoordigers niet meer herkozen mochten worden werd aangenomen. In tegenstelling tot veel van zijn collega’s vertrok hij niet naar zijn geboortegrond – Arras in Noord-Frankrijk – maar bleef hij in Parijs actief in de *club des jacobins* en als openbaar aanklager. Hierdoor kon hij invloed blijven uitoefenen op de politiek. Robespierre had een aandeel in de volksopstanden van de zomer 1792. Niet direct, maar zijn opruiende toespraken droegen bij aan de explosieve sfeer. Ten tijde van verkiezingen voor de *Convention*, de derde revolutionaire volksvergadering, werd hij als eerste Parijse afgevaardigde gekozen en keerde hij weer terug in het hart van de Franse politiek.

Voordat de jonge Saint-Just tot de *Convention* werd verkozen had hij in zijn geboorteplaats Blérancourt al gediend in de *garde nationale* en een groepje soldaten om zich heen verzameld die hem steunden in zijn politieke ambities. Hij schreef teksten, waarin hij

¹²⁵ Palmer, *Twelve Who Ruled*, 74-75.

¹²⁶ Vanwege ruimtegebrek kan ik hier niet het leven van Robespierre bespreken. Ik verwijs graag naar de volgende uitstekende biografieën: Hampson, *The Life and Opinions of Maximilien Robespierre*; Scurr, *Fatal Purity*; Rudé, *Robespierre*.

¹²⁷ Evenals in het geval van Robespierre, is er hier ook geen plek om een uitgebreide levensbeschrijving van Saint-Just te geven. In het geval van Saint-Just raad ik de volgende werken aan: N. Hampson, *Saint-Just* (Oxford 1991); J. Monar, *Saint-Just. Sohn, Denker und Protagonist der Revolution* (Bonn 1993).

¹²⁸ Scurr, *Fatal Purity*, 246.

onder andere – opmerkelijk ten opzichte van zijn latere republikeinse visie – de constitutionele monarchie verdedigde. Echter, de later belangrijke concepten voor zijn republikeinse gedachten van ‘deugd’ en ‘*patrie*’ waren al aanwezig.¹²⁹ Bij zijn verkiezing in de *Convention* had Saint-Just niet duidelijk partij gekozen voor een van de facties, maar hij zocht contact met de *montagnards*: hij had Robespierre in 1790 een brief geschreven – welke *l’incorruptible* bij hun kennismaking nog steeds in zijn bezit had –, hij kende de bekende *montagnard* Camille Desmoulins en bezocht geregeld de *club des jacobins*.¹³⁰ Tijdens het debat over het lot van de koning, sprak hij voor het eerst voor de volksvergadering. Saint-Just stelde dat de koning een vijand van het volk was en daarom niet berecht, maar vernietigd diende te worden. Door middel van zijn radicale toespraak zette hij zichzelf op de kaart. De *Convention* was onder de indruk, ook Robespierre wiens toespraak enkele weken later veel dezelfde kenmerken bevatte.¹³¹

Tussen beide revolutionairen ontstond een diepgaande vriendschap, door Ruth Scurr kort en bondig samengevat: “Saint-Just was the only person who dared run straight up the outside staircase into Robespierre’s rooms at the Duplay’s – everyone else tended to approach his quarters more tentatively, through the house.”¹³² Hun beider politieke gedachten kwamen overeen, zowel Robespierre als Saint-Just waren geobsedeerd door *vertu* en de rol ervan in de politiek. In de anderhalf jaar dat hen nog restte trokken de twee revolutionairen vaak met elkaar op in het debat en werkten ze samen aan politieke voorstellen. Saint-Just versimpelde en scherpte Robespierre’s abstracte principes aan voor de praktijk¹³³ – men zou hier een analogie met Karl Marx en Friedrich Engels kunnen zien. De vriendschap tussen beiden zou grote gevolgen hebben voor de loop van de Revolutie,¹³⁴ met name toen zij toetraden tot het *Comité de salut public* waar zij belast waren met het uiteenzetten van de politieke constellatie van de Franse Republiek. Er diende een morele regeneratie plaats te vinden in de Franse samenleving. Deze regeneratie zou met behulp van *la Terreur* bewerkstelligd worden. De Franse republiek werd een politiestaat. De volledige Franse samenleving diende te leven in overeenstemming met de waarden van de Franse Revolutie. Degenen die dat niet deden konden worden opgepakt, beschuldigd worden van landverraad en snel gestraft worden door

¹²⁹ M. Linton, ‘The Man of Virtue: The Role of Antiquity in the Political Trajectory of L. A. Saint-Just’, *French History* 24 (2010) 393-419, aldaar 398-403.

¹³⁰ Hampson, *Saint-Just*, 78-79.

¹³¹ Linton, ‘The Man of Virtue’, 405-406; Scurr, *Fatal Purity*, 243-244; Walzer, *Regicide and Revolution*, 130.

¹³² Scurr, *Fatal Purity*, 246.

¹³³ Palmer, *Twelve Who Ruled*, 282.

¹³⁴ Scurr, *Fatal Purity*, 245-246.

het *Tribunal révolutionnaire* die veelal slechts een straf uitvaardigde: de doodstraf. In de volgende sectie zal er uitgebreider stil gestaan worden bij de maatregelen van *la Terreur*.

Het grote verschil tussen Robespierre en Saint-Just komt naar voren in het doel van *la Terreur*:

Robespierre was probably more concerned to intimidate the unrighteous than to annihilate them. [...] Saint-Just speeches tended to end with the demand for someone's proscription.¹³⁵

Saint-Just was extremer in zijn houding ten opzichte van de maatregelen die genomen dienden te worden om de 'vijanden van volk' tegen te gaan en het volk te regenereren, mede ingegeven door zijn pessimistischere kijk op de haalbaarheid van de idealen. Norman Hampson stelt in *Saint-Just* dat in 1794 Saint-Just ook meer richting de radicale revolutionairen trok, terwijl Robespierre probeerde de gematigde groep rondom Danton binnenboord te houden.¹³⁶ Zijn extreme houding leverde Saint-Just een minder vleierende bijnaam op dan zijn oudere kompaan, namelijk de 'aartsengel van de Terreur'.¹³⁷

Op het moment van toetreding tot het *Comité de salut public* beïnvloedde Robespierre al een tijd de publieke opinie. Zijn ideeën kwamen overeen met het heersende jacobijnse gedachtegoed, welke na de val van de *girondins* in het middelpunt van de Franse politiek kwam te staan. "How far the political and social outlook of Jacobinism was his creation, and how far he was merely the leading exponent of a widespread trend of thought"¹³⁸ is moeilijk te zeggen, maar het valt niet te ontkennen dat Robespierre ideologisch gezien op zijn minst één van de leidende politieke figuren was in de Franse Revolutie.¹³⁹ De onomkoopbare hield zich alleen maar bezig met de ideologische verantwoording van de maatregelen van het comité en het nadenken over de verdere verloop van de Revolutie. Een bestudering van Robespierre's politieke ideeën spreekt voor zich om de republikeinse kenmerken van het jacobinisme te ontdekken.

¹³⁵ N. Hampson, 'La Patrie', in: C. Lucas ed., *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture II The Political Culture of the French Revolution* (Oxford 1988) 125-137, aldaar 135.

¹³⁶ Hampson, *Saint-Just*, 178-180

¹³⁷ Op de flaptekst van de biografie over Saint-Just van Hampson wordt Saint-Just zelfs de 'Aartsengel van de Dood' genoemd. Dezelfde auteur stelt Saint-Just overigens in de conclusie van zijn boek gelijk aan Lucifer: Hampson, *Saint-Just*, 236.

¹³⁸ A. Cobban, 'The Fundamental Ideas of Robespierre', in: Idem, *Aspects of the French Revolution* (Londen 1968) 136-157, aldaar 155.

¹³⁹ Cobban, 'The Fundamental Ideas of Robespierre', 155; G. Klosko, *Jacobins and Utopians. The Political Theory of Fundamental Moral Reform* (Notre Dame, IN 2003) 94.

Het betrekken van Saint-Just in deze analyse is minder vanzelfsprekend en de rechtvaardiging ervan moet dieper gezocht worden. Daar waar Robespierre zich gedurende zijn tijd in het comité zich louter in Parijs ophield om de ideologische lijn uiteen te zetten, vertrok Saint-Just zoals gezegd met enige regelmaat als *représentant-en-mission* naar de provincie of het front om daar actief deel te nemen aan het bestuur. Desondanks vond hij ook tijd om een bijdrage te leveren aan de ideologische lijn van het *Comité de salut public* door middel van zijn invloed op Robespierre of via een eigen bijdrage. Naast deze invloed op het politieke beleid van het comité werd hij ook in de *Convention* hij sinds zijn toespraak over de koning erkend als een “leading Jacobin republican theorist.”¹⁴⁰ Ten slotte is Saint-Just zeer waarschijnlijk degene geweest die door het *Comité de salut public* de opdracht kreeg om de republikeinse instituties uit te werken.¹⁴¹ Na zijn dood zijn in zijn papieren fragmenten gevonden van een tekst met de veelzeggende titel ‘Institutions républicaines’.¹⁴²

De politieke ideeën van Robespierre en Saint-Just komen het beste naar voren in naar de teksten die zij geschreven hebben, waarvan de belangrijkste de toespraken zijn die zij hielden in de *Convention* of de *club des jacobins*. Er werd veel aandacht besteed aan het schrijven van deze teksten, waarbij er gebruik gemaakt werd van de klassieke ‘retorica’ waarmee de revolutionairen tijdens hun opleiding in aanraking waren gekomen. Eminente historici, waaronder François Furê, stellen dat de taal van de revolutie minstens zo belangrijk was als de acties.¹⁴³ In deze toespraken komen de ideeën voor de invulling van de eerste Franse Republiek naar voren. Robespierre heeft nooit één coherent verhaal geschreven over ‘republicanisme’, maar in zijn toespraken in de *Convention* als volksvertegenwoordiger en als lid van het *Comité de salut public* heeft hij meerdere malen gesproken over de politieke principes die leidend moesten zijn in de Revolutie. Deze toespraken geven inzicht in zijn republikeinse gedachten.¹⁴⁴ De gedachten van Saint-Just zijn te vinden in hierboven genoemde tekst ‘Institutions républicaines’. Aan de hand van deze primaire bronnen en secundaire literatuur waarin onderzoek is gedaan naar deze bronnen kan er een analyse gemaakt worden van het republicanisme van de *jacobins*.

¹⁴⁰ Ballard, *A New Dictionary of the French Revolution*, 325.

¹⁴¹ Klosko, *Jacobins and Utopians*, 111.

¹⁴² ‘Fragments d’institutions républicaines’, in: L. A. Saint-Just, *Œuvres complètes de Saint-Just II* (C. Vellay ed.) (Parijs 1908) 492-535; Voor een uitgebreide beschrijving van deze fragmenten, zie de bespreking ervan in Monar, *Saint-Just*, 705-732.

¹⁴³ P. Gay, ‘Rhetoric and Politics in the French Revolution’, *The American Historical Review* 66 (1961) 664-676; L. Hunt, ‘The Rhetoric of Revolution in France’, *History Workshop* 15 (1983) 78-94; In een eerder geschreven artikel ga ik uitgebreider in op de rol van toespraken in de Franse Revolutie en hoe de toespraken van Robespierre passen binnen dit kader, zie hiervoor: M. van den Boom, *Aartsvijanden of bloedbroeders? Jonge historici schrijven geschiedenis* 53 (Amsterdam 2012) 16-25.

¹⁴⁴ Klosko, *Jacobins and Utopians*, 96.

Het jacobijnse republicanisme

Er bestond in Frankrijk voorafgaande aan de Revolutie geen levendige traditie van republicanisme. De Republiek¹⁴⁵ – een ideaal waarin het volk soeverein en werkelijk vrij was – hoorde in utopieën of in verhalen over vergane tijden thuis. Er bestonden wel vertalingen van belangrijke republikeinse werken van Machiavelli of James Harrington. Ook in de veelgelezen werken van Montesquieu en Rousseau werd er aan het republicanisme gerefereerd. Echter, de Republiek werd niet beschouwd als een werkelijk alternatief voor Frankrijk na de Revolutie van 1789. De teksten werden gelezen en aangehaald om de fouten uit het absolutistische regime te beschrijven, om depotisme aan te vallen en om vrijheid van burgers te verdedigen. In de praktijk ging men niet zover. De constitutionele monarchie werd als praktisch haalbaar ideaal voorgeschreven en ook ingevoerd na de revolutie van 1789.¹⁴⁶

Naar mate de Franse Revolutie zich verder ontpopte begonnen de revolutionairen steeds meer interesse te krijgen in de republikeinse literatuur. Met name na de vlucht van de koning in 1791 begonnen radicalen zich uit te spreken voor een republikeinse staatsvorm.¹⁴⁷ Er ontstonden een verschillende republikeinse interpretaties met tal van “profound and complex debates concerning the best kind of republicanism for the circumstances, and the means by which such a system could be implemented.”¹⁴⁸ In de literatuur worden er grofweg drie varianten genoemd. Ten eerste bestond er ‘modern republicanisme’, waarbij de nadruk ligt op rechten, redelijkheid en representatie.¹⁴⁹ Deze revolutionairen zouden geïnspireerd zijn geraakt de door experimenten in Genève en de Verenigde Staten en proberen een republicanisme te ontwikkelen voor moderne staten.¹⁵⁰ Het gaat hier om een vorm van instrumenteel republicanisme, waarbij ook een sterke nadruk ligt op rechten. Een tweede variant was sterk geïnspireerd door de Engelse republikeinse traditie en ontwikkelde zich

¹⁴⁵ In dit werk wordt een onderscheid gemaakt tussen ‘de Republiek’ en ‘een republiek’. De eerste verwijst naar het ideaalbeeld in de verschillende stromingen van het republicanisme en de tweede refereert puur aan de staatsvorm, waarbij er geen monarchaal systeem is, maar een regering van het volk.

¹⁴⁶ Baker, ‘Transformations of Classical Republicanism in Eighteenth-Century France’, 34-42; M. Cranston, ‘The Sovereignty of the Nation’, in: C. Lucas ed., *The French Revolution and the creation of modern political culture II The Political Culture of the French Revolution* (Oxford 1988) 97-104, aldaar 99; Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 8-11; Hammersley, ‘English Republicanism in Revolutionary France’, 467.

¹⁴⁷ Baker, ‘Transformations of Classical Republicanism in Eighteenth-Century France’, 32; Hammersley, ‘English Republicanism in Revolutionary France’, 467; R. Monnier, ‘Républicanisme et révolution française’, *French Historical Studies* 26 (2003) 87-118, aldaar 88.

¹⁴⁸ Hammersley, ‘English Republicanism in Revolutionary France’, 481.

¹⁴⁹ Baker, ‘Transformations of Classical Republicanism in Eighteenth-Century France’, 32; Monnier, ‘Républicanisme et révolution française’, 91.

¹⁵⁰ Hammersley, ‘English Republicanism in Revolutionary France’, 481; Volgens Hammersley vormt deze vorm van republicanisme tevens de basis voor het latere republicanisme ten tijde van het *directoire* (1795-1799) na de val van de Robespierre en zij verwijst naar: J. Livesey, *Making Democracy in the French Revolution* (Cambridge MA 2001).

volgens Rachel Hammersley in de *club des cordeliers*. Deze politieke club, ook in Parijs gevestigd, speelt in de Franse Revolutie een minder belangrijke rol dan de *club des jacobins*, maar was de thuishaven van veel radicale revolutionairen als Danton, Desmoulins en Hébert. In deze republikeinse stroming stond democratie centraal. De *cordeliers* waren zeer democratisch en zochten naar mogelijkheden om een democratie te stichten in een grote staat, hierdoor kwamen ze bij de Engelse republikeinse traditie terecht. Deze liet zich kenmerken door haar democratische en anti-monarchistische karakter.¹⁵¹ Ten slotte ontstond er het jacobijnse republicanisme, welke later in dit hoofdstuk uitgebreid besproken zal worden. Deze vorm greep sterk terug op de antieke tijd, met een sterke nadruk op volkssoevereiniteit, actief burgerschap en waakzaamheid tegen corruptie.¹⁵²

Voordat er uitgebreid stil kan worden gestaan bij het jacobijnse republicanisme, dient er een belangrijk punt gemaakt worden: Robespierre en Saint Just naast waren politiek denkers vooral politieke actoren.¹⁵³ Beiden stonden midden in de revolutionaire politiek van Parijs. Dit leidde er toe, zeker toen zij in de machtsposities terecht kwamen, dat in sommige gevallen de theorie in de praktijk niet uitvoerbaar bleek en de omstandigheden om andere maatregelen vroegen.¹⁵⁴ De klassieke republikeinse werken konden niet direct overgenomen worden, er was, in hun ogen, een unieke historische situatie aangebroken die zijn eigen theorie nodig had: “La théorie du gouvernement révolutionnaire est aussi neuve que la révolution qui l’a amené. Il ne faut pas la chercher dans les livres des écrivains politiques.”¹⁵⁵ Over het algemeen overheerste het gevoel dat het land in een noodsituatie verkeerde, vanwege de sociaal-economische malaise en de oorlogen in binnen- en buitenland. Om het land te besturen moest er snel en adequaat gehandeld worden, rekening houdend met een continu veranderende situatie. Er werden, zoals eerder gezegd, lange dagen gemaakt door alle leden van het *Comité*. Hierdoor was het niet mogelijk voor politici om lang stil te staan bij het

¹⁵¹ Hammersley, ‘English Republicanism in Revolutionary France’, 468, 470-481; Rachel Hammersley is een expert op het gebied van de invloed van het Engelse republicanisme op de Franse Revolutie en op de *club des cordeliers*. Voor verdere literatuur van haar hand over deze thematiek wijs ik graag op: *French Revolutionaries and English Republican: The Cordeliers Club, 1790-94* (Rochester NY 2005); ‘The Commonwealth of Oceana de James Harrington: un modèle pour la France révolutionnaire?’, *Annales Historiques de la Révolution Française* 342 (2005) 3-20.

¹⁵² Baker, ‘Transformations of Classical Republicanism in Eighteenth-Century France’, 33; Hammersley, ‘English Republicanism in Revolutionary France’, 481; Monnier, ‘Républicanisme et révolution française’, 91.

¹⁵³ Cobban, ‘The Fundamental Ideas of Robespierre’, 155-156; Klosko, *Jacobins and Utopians*, 2; Linton, ‘The Man of Virtue’, 397.

¹⁵⁴ A. Cobban, ‘The Political Ideas of Maximilian Robespierre during the period of the Convention’, in: Idem, *Aspects of the French Revolution* (Londen 1968) 158-191, aldaar 190; Linton, ‘The Man of Virtue’, 397.

¹⁵⁵ Robespierre, ‘Rapport sur les principes du Gouvernement révolutionnaire, fait au nom de *Comité de Salut Public*, par Maximilien Robespierre’ (5 nivôse an II (25 december 1793)), in: Idem, *Œuvres* X, 272-282, aldaar 274.

uitdenken van een bepaald idee of maatregel.¹⁵⁶ “Forced to react to a continually shifting political landscape, Robespierre did not have the luxury of indulging in academic political theory.”¹⁵⁷ In zijn toespraak op 17 pluviôse II (5 februari 1794) verzuchtte Robespierre:

[I]l faut convenir que nous avons été plutôt guidés, dans des circonstances si orageuses, par l’amour du bien et par le sentiment des besoins de la Patrie, que par une théorie exacte et des règles précises de conduite, que nous n’avions pas même le loisir de tracer.¹⁵⁸

Hierdoor ontstond de situatie dat de *jacobins* geen uitgeschreven theorie hadden die ze in konden zetten. De jacobijnse republikeinse theorie moet worden samengesteld uit verschillende teksten waarin Robespierre en Saint-Just hun ideeën over republikeinse thema’s als burgerschap, *vertu* (deugd) en cultivering van burgerschap uiteenzetten. Hierbij zal naast de historische bronnen gebruik gemaakt worden van een aantal secundaire bronnen, waaronder standaardwerken, zoals de grote collectie *The Political Culture of the French Revolution* (vier delen; 1987-1994) of het tijdschrift *Annales Historiques de la Révolution Française*, en het werk van eminente historici over de Revolutie die in de historische literatuur worden erkend als experts op hun vakgebied. Deze werken vormen een grote bron van kennis betreffende de facetten van de Franse Revolutie die hieronder besproken zullen worden.

Burgerschapsideaal

In het republicanisme van de *jacobins* ligt de nadruk met name op morele regeneratie: het omvormen van de Franse bevolking tot goede burgers in de Republiek.¹⁵⁹ Alvorens naar de middelen van cultivering van burgerschap te kijken, moet het burgerschapsideaal worden besproken. Een centrale rol binnen dit ideaal is weggelegd voor *vertu*. *Vertu* – wat zich lastig laat vertalen als deugd omdat deze term niet dezelfde betekenis heeft als de Franse –

¹⁵⁶ Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 69-70; Klosko, *Jacobins and Utopians*, 100-101.

¹⁵⁷ Klosko, *Jacobins and Utopians*, 100.

¹⁵⁸ Robespierre, ‘Sur les principes de morale politique qui doivent guider la Convention nationale dans l’administration intérieure de la République’ (17 pluviôse II (5 februari 1794)), in: Idem, *Œuvres* X, 350-367, aldaar 351; Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 69-70.

¹⁵⁹ Regeneratie betekent het *opnieuw* genereren van iets. Dit betekent dat de burgers van Frankrijk al eens eerder *vertu* bezaten en dat de *jacobins* naar deze periode wilden terugkeren. Het is lastig uit de bronnen op te maken of er volgens de *jacobins* daadwerkelijk een periode van *vertu* had bestaan voor het *ancien régime*. Er werd door Robespierre wel impliciet naar verwezen toen hij in zijn toespraak ‘Sur les principes de morale politique’ sprak over het vervullen van de wensen van de natuur, die tijdens het *ancien régime* uit oog verloren waren: “Nous voulons, en un mot, remplir les vœux de la nature, accomplir les destins de l’humanité, tenir les promesses de la philosophie, absoudre la providence du long règne du crime et de la tyrannie” (352).

is vaderlandsliefde: “[The] selfless love which all citizens should have for their fellows and their *patrie*.”¹⁶⁰ *Vertu* was het centrale principe van de ethiek die de *jacobins* voorschreven. Burgerdeugden en de visie op het goede leven kwamen hier uit voort. Ook politici dienden doordrongen te zijn van *vertu* om een goede politiek te kunnen voeren.¹⁶¹

Volgend uit de nadruk op *vertu* geloofden de *jacobins* in de soevereiniteit van het volk, waartoe in principe iedere inwoner van Frankrijk behoorde.¹⁶² Volgens hen zouden elk volk soeverein mogen beslissen over de interne zaken van de staat waarin zij leefden. Het volk had het recht soeverein te zijn: “Le peuple est souverain : le gouvernement est son ouvrage et sa propriété, les fonctionnaires publics sont ses commis. [...] Le peuple peut, quand il lui plaît, changer son gouvernement, et révoquer ses mandataires.”¹⁶³ Dit idee was gestaafd op de gedachte dat de mens van nature goed was en de capaciteit had om *vertu* te ontwikkelen, hierdoor was hij in staat te regeren over zichzelf. De Republiek creëerde de benodigde omstandigheden om *vertu* te ontwikkelen en in stand te houden. Het ideaal van de Republiek schreef een republikeinse staatsvorm voor. Burgers dienden te participeren in de publieke sfeer, een van de plichten die een burger had volgens de *jacobins*. Door middel van deze participatie kon de *volonté générale* gevonden worden. In theorie zouden politici alleen hoeven te luisteren naar de burgers, naar wat zij belangrijk vonden. Andere staatsvormen, zoals monarchieën,¹⁶⁴ waar het volk een ondergeschikte rol speelde, gingen tegen de natuur van de mens in en moesten worden tegengegaan. In dergelijke staatsvormen was het niet mogelijk *vertu* te ontwikkelen die de mens van nature in zich had, waardoor de *volonté générale* niet gevonden kon worden.¹⁶⁵ “Non-seulement la vertu est l’âme de la démocratie; mais elle ne peut exister que dans ce gouvernement.”¹⁶⁶

In navolging van *vertu* en de soevereiniteit van het volk ontstond er een brede opvatting van burgerschap, Eamonn Callan – één van de weinige hedendaagse Angelsaksische politiek theoretici die de Franse Revolutie noemt in zijn werk – omschrijft deze vorm als volgt: “[It] swallow[s] virtually all of life [...] in some exorbitant vision of

¹⁶⁰ M. Linton, ‘Robespierre’s Political Outlook’, in: C. Haydon en W. Doyle ed., *Robespierre* (Cambridge 1999) 37-53, aldaar, 43.

¹⁶¹ Cobban, ‘The Fundamental Ideas of Robespierre’, 139-141; Linton, ‘Robespierre’s Political Outlook’, 43, 46.

¹⁶² Walzer, ‘Citizenship’, 211-212.

¹⁶³ Robespierre, ‘Sur la nouvelle Déclaration des Droits’ (24 april 1793), in: Idem, *Œuvres* IX, 459-471, aldaar 466.

¹⁶⁴ Curieus genoeg werd de rol van de koning voor zijn vlucht in 1791 en latere uiteindelijk val in 1792 ingepast: de koning in een uitvoerende rol als dienaar van het volk. Pas nadat de Franse Republiek werd uitgeroepen werd de mogelijkheid van een monarch ontkent als het volk soeverein was in een staat: Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 159-160.

¹⁶⁵ Cobban, ‘The Fundamental Ideas of Robespierre’, 137-138, 141; Cranston, ‘The Sovereignty of the Nation’, 99; Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 125-127; Linton, ‘Robespierre’s Political Outlook’, 43.

¹⁶⁶ Robespierre, ‘Sur les principes de morale politique’, 353.

self-sacrifice.”¹⁶⁷ In dit citaat zitten twee kenmerken van de jacobijnse visie op burgerschap verborgen. Allereerst de visie dat burgerschap de belangrijkste rol was die een mens kon spelen in zijn leven, naast bijvoorbeeld zijn rol als vader of religieus persoon. Actieve politieke participatie was het goede leven. Alles diende in het teken van de publieke sfeer te staan. Dit betekende dat het publieke belang voor het private moest komen: het tweede kenmerk. Alleen het ene publiek belang was belangrijk. De burger moest zijn eigenbelang gelijkstellen aan het publieke belang. *La patrie* was een morele gemeenschap van burgers waarin niet de samenwerkingsverbanden om het eigenbelang te dienen, maar het gevoel van verbondenheid centraal stond. Burgers moesten het gevoel hebben samen te behoren tot ‘iets groters’, een samenleving die naar de menselijke natuur benaderde en hiermee een voortrekkersrol speelde in de geschiedenis. Het doel was het leven van de bevolking te perfectioneren: als burgers participeren in de Franse Republiek, waardoor *vertu* gevonden kon worden. Hierin zat geluk. Dit doel was zo belangrijk dat de eenheid van de republiek zwaar bewaakt werd. De republiek was ‘une et indivisible’.¹⁶⁸ Burgerschap werd op een Aristotelische wijze, zoals beschreven in het eerste hoofdstuk, geformuleerd, met een sterke nadruk op het politieke leven als het goede leven.

Deze veeleisende vorm burgerschap omhelsde tal van verplichtingen. Politieke participatie was meer dan alleen stemmen. Burgers moesten de politici in de gaten houden, bijdragen leveren aan het publieke debat en de politiek volgen door kranten te lezen en vergaderingen te bezoeken. Om dit laatste te vergemakkelijken stelde Robespierre voor een nieuw parlamentsgebouw te ontwikkelen met een publieke tribune waarop 12.000 burgers de vergadering konden aanschouwen.¹⁶⁹ Een andere verplichting was de plicht om contrarevolutionairen en verdachte personen aan te geven bij de plaatselijke *comité de surveillance*. De burger had er recht op dat verdachte figuren werden aangegeven.¹⁷⁰ Tevens diende de burger ook in het leger te dienen. Als *citoyen-soldat* kon de burger zijn leven letterlijk geven voor de Republiek. De *levée en masse*, eerder al kort genoemd,

¹⁶⁷ E. Callan, *Creating Citizens. Political Education and Liberal Democracy* (Oxford 1997) 7.

¹⁶⁸ Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 133, 144-147; Linton, ‘Robespierre’s Political Outlook’, 46; Walzer, ‘Citizenship’, 211-212.

¹⁶⁹ J. L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy. Political Theory and Practice during the French Revolution and Beyond* (Middlesex 1986) 98.

¹⁷⁰ J. Guilhaumou, ‘Fragments of a Discourse of Denunciation’ (1789-1794), in: K. M. Baker ed., *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture IV The Terror* (Oxford 1994) 139-155, aldaar 142.

zorgde ervoor dat iedere burger ingezet kon worden in de verdediging van de staat, of als soldaat of als arbeider in de oorlogseconomie.¹⁷¹

Naast tal van plichten omvatte burgerschap ook rechten. Dit waren rechten die heden ten dage als liberaal zouden worden bestempeld: recht op vrijheid van meningsuiting, vereniging, godsdienst, et cetera. Daarnaast bezaten burgers ook economische rechten, zoals recht op eigendom en vrijhandel. Deze waren echter ondergeschikt aan politieke vrijheden en volgden volgens de *jacobins* hier logisch uit. Robespierre pleitte tevens voor het verregaande *right to subsistence*, waaraan ook economische plichten voor de samenleving zaten verbonden ten opzichte van anderen.¹⁷² In eerste instantie konden deze rechten ook daadwerkelijk worden aangewend, echter toen de situatie in het land verslechterde werden tal van rechten ingeperkt, waaronder bijvoorbeeld persvrijheid en het recht van vereniging.

In principe zou iedere inwoner van Frankrijk tot de burgers kunnen behoren, er werd geen onderscheid gemaakt op geslacht of op ras. Hier zijn echter vraagtekens bij te zetten. In theorie werd er geen onderscheid gemaakt op geslacht of ras.¹⁷³ In 1794 werd slavernij afgeschaft, nadat vrije gekleurde Fransen in de koloniën al eerder werden erkend als burger.¹⁷⁴ Voor vrouwen bleef een marginale rol in het verschiet liggen. Ze verkregen bepaalde rechten, zoals het recht op een gelijk deel in een erfenis of het aanvragen van een scheiding,¹⁷⁵ maar de traditionele rolverdeling van de man in de publieke sfeer en de vrouw in de private sfeer bleef in de praktijk in stand. Tevens werden ze niet volledig gelijkgesteld voor de wet. Het stemrecht verkregen ze bijvoorbeeld niet. De jacobijnse visie op de politieke participatie van vrouwen was dubbelzijdig. Aan de ene kant werden vrouwen wel opgeroepen om politieke actief te zijn en ze speelden op sommige momenten, zoals in de val van de *girondins*, een grote rol. Aan de andere kant echter, gebaseerd op de gedachte dat vrouwelijke participatie in de publieke sfeer tot chaos zou leiden en tot een onbalans tussen de private en publieke sfeer, werden naar mate de Revolutie vorderde vrouwen steeds meer uitgesloten van de politiek. De private sfeer zou hét domein zijn van de vrouw, hier moest zij als echtgenote en moeder een bijdrage leveren aan de Republiek.

¹⁷¹ Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 211-215, 243-244; I. Woloch, 'The Contraction and Expansion of Democratic Space during the Period of the Terror', in: K. M. Baker ed., *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture IV The Terror* (Oxford 1994), 309-325, aldaar 310.

¹⁷² Robespierre, 'Sur la nouvelle Déclaration des Droits', 464-469; Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 76-77, 82-83, 190; Cobban, 'The Fundamental Ideas of Robespierre', 145; Cobban, 'The Political Ideas of Maximilian Robespierre', 167; Woloch, 'The Contraction and Expansion of Democratic Space', 310.

¹⁷³ Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 76.

¹⁷⁴ Ibidem, 25, 57.

¹⁷⁵ Ibidem, 25.

Ze moest kinderen instrueren en de goede zeden in het gezin bewaren, zodat *vertu* niet ondermijnd werd. Volgens William H. Sewell jr. zou de term *citoyenne*, vrouwelijk burger, dan ook een oxymoron zijn.¹⁷⁶

De sterke nadruk op politieke participatie betekende niet dat er een directe democratie gevestigd moest worden in Frankrijk. Er werd van de bevolking verwacht dat ze volksvertegenwoordigers zouden kiezen die *vertu* bezaten. Zij waren beter in staat de *volonté générale* te ontdekken. Volkssoevereiniteit werd dus niet direct uitgeoefend, maar kwam door middel van de *Convention* tot uiting.¹⁷⁷ De mens had wel de capaciteit tot *vertu* te komen, maar was ook vatbaar voor morele corruptie. Deze corruptie ontstond door de omstandigheden waarin mensen verkeerden, waarvan de monarchie volgens de *jacobins* de meest verwerpelijke omstandigheid was. Door deze morele corruptie gingen zij andere dingen in het leven belangrijk vinden en verloren zij het contact met *vertu* en de bijhorende ethiek. Omdat het volk niet meer wist wat goed voor ze was, was het volgens de *jacobins* geoorloofd om de macht te grijpen en ook te behouden in tijden van zware oppositie. De *jacobins* geloofden dat zij wisten wat goed was voor het volk. In het persoonlijk leven gaven de *jacobins* het goede voorbeeld door zich in te zetten voor de lokale gemeenschap en de medeburgers. Er ontstonden bij de verschillende clubs verspreid in het land initiatieven waarbij geld en goederen werden ingezameld voor de hulpbehoevenden.¹⁷⁸ Op basis van hun ideeën wilden de *jacobins* de staat veranderen in de Republiek, waardoor de samenleving op den duur toch tot *vertu* kon komen.¹⁷⁹ De *jacobins* dienden indien nodig dictatoriaal – als een voorhoede partij¹⁸⁰ – het volk te leiden tot ‘geluk’: “Jacobins did not mind being in a minority because they assumed they would eventually become a majority, and then a community.”¹⁸¹ In de theorievorming over republicanisme van de *jacobins* kan een onderscheid gemaakt worden tussen een revolutionair deel en een republikeins deel. De periode van Revolutie zou leiden tot de Republiek, maar in de eerste periode golden andere wetten dan in de latere periode, waardoor het geoorloofd was dat een verlichte

¹⁷⁶ W. H. Sewell jr., ‘Le citoyen/la citoyenne: Activity, Passivity, and the Revolutionary Concept of Citizenship’, in: C. Lucas ed., *The French Revolution and the creation of modern political culture II The Political Culture of the French Revolution* (Oxford 1988) 105-123, aldaar 115-120.

¹⁷⁷ Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 209; Linton, ‘Robespierre’s Political Outlook’, 48.

¹⁷⁸ Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 186-188, 190-191.

¹⁷⁹ Cobban, ‘The Political Ideas of Maximilian Robespierre’, 165; Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 87-88; Klosko, *Jacobins and Utopians*, 92-94, 98, 103.

¹⁸⁰ George Klosko bespreekt in zijn boek *Jacobins and Utopians* het jacobinisme als een voorhoedepartij en stelt dat dit het centrale kenmerk van de revolutionaire stroming was – mijns inziens een zeer interessante lezing. Hij noemt het gebruikmaken van een voorhoedepartij in welke stroming dan ook een ‘jacobijnse strategie’.

¹⁸¹ Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 163.

minderheid het voortouw kon nemen. Dit onderscheid zal tijdens de bespreking van *la Terreur* verder uiteengezet worden.

De *jacobins* wilden op twee manieren het volk tot geluk leiden: door bepaalde instituties op te richten die het volk ‘moreel regeneerden’ en door de rotte appels uit de samenleving weg te zuiveren.¹⁸² Echter, ook deze zuiveringen kunnen gezien worden als een middel van morele regeneratie. Hieronder zal stilgestaan worden bij de drie instituties die door Robespierre en Saint-Just het extensiefst zijn omschreven: nationale educatie, de *Culte de l'Être Suprême* en *la Terreur*. Allen zullen beschreven worden in het licht van hun bijdrage aan de cultivering van *vertu* en burgerschap. Het zal duidelijk worden dat de gehele Franse samenleving in dienst zou moeten staan van *la République une et indivisible*.

Educatie

Bij het bespreken van het jacobinisme wordt in de wetenschappelijke literatuur meestal de nadruk op *la Terreur* en de excessen daarvan gelegd. Deze praktijken worden door historici en politiek filosofen vaak gezien als de belangrijkste ontwikkeling in de Franse Revolutie die verklaard dient te worden – hoe kon het zo ver komen; zat de *la Terreur* inherent verbonden aan de Revolutie; en hoe beïnvloedt dit de waarde van de Revolutie? Er wordt echter vaak voorbij gegaan aan het feit dat ongeveer twee-derde van de door de *Convention* aangenomen wetten ten goede kwamen aan het verbeteren van de leefomstandigheden, rechten en kansen voor de Franse bevolking. Educatie past in deze laatste categorie. Het zou een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van geluk in het leven van de mensen en morele corruptie tegengaan.¹⁸³

Het jacobijnse ideaal ten aanzien van onderwijs was veelomvattend en vooruitstrevend. Een dergelijk programma was aan het einde van de 18^e eeuw niet wijdverspreid in Europa en ook de inhoud ervan was veelomvattend. Nationale educatie omvatte niet alleen een schoolvak zoals het hedendaagse staatsinrichting, maar het was een samenhangend programma waar het volledige educatiesysteem voor werd gebruikt en welke verplicht was voor alle kinderen. Niet alleen scholen werden ingezet, ook via het leger en de *club des jacobins* werd de oudere bevolking onderwezen. Het leger werd geregeld bezocht door een *représentant-en-mission* en zij gaven, naast hun aansturende taken, onderwijs aan de soldaten. Deze werden tijdens bijeenkomsten onderwezen in de belangrijke waarden van de Revolutie, discipline en de plichten die hoorden bij het leven

¹⁸² Hampson, ‘La Patrie’, 132-133; Klosko, *Jacobins and Utopians*, 98-110.

¹⁸³ Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 206-207.

als *citoyen* of, in hun geval, als *citoyen-soldat*. Het *Comité de salut public* stelde voor om in plaats van een aalmoezenier een leraar mee te sturen met de verschillende legers, zodat deze ook in het geval van de afwezigheid van een afgevaardigde van de *Convention* de soldaten kon onderwijzen.¹⁸⁴ Lokale *club des jacobins* vormden een instituut die door het *Comité* werd ingezet om de boodschappen vanuit Parijs door te spelen aan de bevolking. De lokale *jacobins* werden ook ingezet om politiek besef aan te wakkeren onder de bevolking. Daarnaast stelden zij het curriculum samen dat op de lokale school werd gegeven en zochten ze leraren.¹⁸⁵ Jongeren moesten worden betrokken bij de Franse Revolutie. Dit laatste werd bijzonder belangrijk geacht. Leeftijden voor toelating tot de *club des jacobins* werden verlaagd of er werden speciale clubs voor jongeren opgezet, zodat ook zij konden participeren.¹⁸⁶

Sinds januari 1793 hield Robespierre zich bezig met nationale educatie, toen hij in zijn krant *Lettres à ses commettants* een reflectie schreef over de voorstellen van de *Convention* aangaande nationale educatie.¹⁸⁷ In het voorjaar van hetzelfde jaar trad hij toe tot het comité van de *Convention* dat zich bezighield met educatie en het was dan ook in zijn hoedanigheid als lid van dit comité dat hij op 29 juli voor het parlement een zeer ambitieus plan uiteenzette voor nationale educatie. Dit plan was sterk beïnvloed door een voorstel van Louis-Michel Lepeletier, een *jacobin* die na de veroordeling van de koning was vermoord door een royalist en die hierdoor een van de martelaren van de Revolutie werd.¹⁸⁸

Het plan omhelsde een strenge nationale educatie voor alle kinderen, ongeacht afkomst. De kosten werden door middel van een progressieve belasting betaald. Iedereen was gelijk en zou ook een gelijke behandeling ontvangen op de scholen. Vanaf de leeftijd van 5 werden kinderen ondergebracht in scholen. Hier leefden ze een sober leven zodat ze discipline werd bijgebracht. Er was geen plek voor luxe, niet in kleding en ook niet in de behuizing. Jongens bleven in deze scholen totdat ze 12 waren en meisjes keerden een jaar eerder naar huis terug. Het curriculum zou bestaan uit gewone educatie – lezen, schrijven, rekenen et cetera –, maar ook uit moreel republikeins onderwijs. De kinderen werden onderwezen in de belangrijkste morele waarden en gedrag, zoals *vertu* en burgerschap. Ze

¹⁸⁴ Palmer, *Twelve Who Ruled*, 207-208

¹⁸⁵ Palmer, *Twelve Who Ruled*, 149; Woloch, 'The Contraction and Expansion of Democratic Space', 314.

¹⁸⁶ Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 97-98.

¹⁸⁷ Robespierre, 'Observations Générales sur le projet d'instruction publique, proposé à la Convention Nationale' (10 januari 1793), in: Idem, *Œuvres de Maximilien Robespierre V Lettres à ses commettants* (M. Bouloiseau e.a. ed.) (Parijs 2000) 207-211.

¹⁸⁸ Klosko, *Jacobins and Utopians*, 107.

leerden de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, de principes van de nieuwe Franse Republiek en republikeinse liederen. Naast onderwijs zou ook aandacht besteed worden aan praktijkervaring en een stevige lichamelijke opvoeding, om zodoende bepaalde ambachten te leren kennen. Als onderdeel van deze ontwikkeling zouden kinderen moeten meedraaien op werkplekken. De meesten van de kinderen zouden immers terecht komen in deze sectoren en als arbeider een bijdrage leveren aan de maatschappij.¹⁸⁹ Slechts een klein gedeelte van de kinderen, 1 op de 50, zou geselecteerd worden voor vervolgonderwijs en werd voorbestemd voor een ander leven.¹⁹⁰

Robespierre beschouwde educatie als een belangrijke methode voor morele regeneratie, zeker bij kinderen: “Cette portion de la vie est vraiment décisive pour la formation de l'être physique et moral de l'homme.”¹⁹¹ Vanwege deze belangrijke rol die educatie speelde in het leven van kinderen werd er gekozen voor een streng programma. Elk onderdeel van het educatieprogramma droeg bij aan de vorming van *vertu* op jonge leeftijd. Discipline en burgerdeugden werden door het moralistische onderwijs al vroeg aangeleerd. Ongeacht de afkomst werden kinderen bij elkaar op school gezet, wat het gelijkheidsideaal en de saamhorigheid zou versterken. Daarnaast was educatie voor sociale mobiliteit erg belangrijk. Dit had Robespierre uit eigen ervaring geleerd. Via een beurs had Robespierre in zijn jeugd de mogelijkheid gekregen om in Parijs te studeren en hierdoor op de sociale ladder te stijgen. De kwaliteiten van een persoon moesten een rol spelen in het leven voor diens kansen, niet afkomst.¹⁹² Andere voordelen volgens Robespierre van nationale educatie waren de toename van productie, het verdwijnen van armoede en het tegengaan van criminaliteit.¹⁹³ Het door Robespierre voorgestelde plan van Lepeletier werd in de *Convention* uitgebreid besproken, maar hij werd niet in zijn geheel aangenomen: er werden nog mogelijkheden open gelaten voor kinderen om terug te keren naar huis om te helpen bij de oogst en dergelijke.¹⁹⁴

Een jaar later ging Saint-Just in zijn *Institutions républicaines* een stap verder. Kinderen zouden vanaf hun vijfde bij hun ouders worden weggehaald en pas op hun 21ste

¹⁸⁹ Robespierre, ‘Sur le plan d’éducation nationale de Michel Lepeltier’ (29 juli 1793), in: Idem, *Œuvres* X, 10-42; Hampson, *The Life and Opinions of Maximilien Robespierre*, 176-178; Klosko, *Jacobins and Utopians*, 107-109; Scurr, *Fatal Purity*, 291-292.

¹⁹⁰ Robespierre, ‘Sur le plan d’éducation nationale’, 36; Hampson, *The Life and Opinions of Maximilien Robespierre*, 178; L. Hunt, *Politics, Culture and Class in the French Revolution* (Berkeley CA 1984) 69.

¹⁹¹ Robespierre, ‘Sur le plan d’éducation nationale’, 15.

¹⁹² Scurr, *Fatal Purity*, 292.

¹⁹³ Robespierre, ‘Sur le plan d’éducation nationale’, 20; Hampson, ‘La Patrie’, 134; Klosko, *Jacobins and Utopians*, 108.

¹⁹⁴ Klosko, *Jacobins and Utopians*, 113.

terugkeren. Gedurende de eerste vijf jaar zouden ze onderwezen worden in schrijven, lezen en zwemmen door leraren die ouder dan zestig moesten zijn. Vanaf hun tiende werden zij als legereenheden georganiseerd en zouden in deze vorm onderwijs krijgen, maar ook opgeleid worden tot soldaten. In tijden van oogst werden de kinderen verdeeld onder de boeren om agrarische taken uit te voeren. Na hun opleiding zouden ze vanaf 16 jaar aan het werk gaan en in de praktijk vier jaar een beroepsopleiding volgen, om daarna nog vier jaar te dienen in het leger. Dit zware onderwijsprogramma gold overigens alleen voor jongens. Meisjes konden hun huishoudelijke taken het best thuis leren.¹⁹⁵ De extreme opvattingen van Saint-Just doet denken aan de antieke Republiek van Sparta, waar kinderen ook op jonge leeftijd werden ondergebracht om klaargestoomd te worden voor een militaire carrière,¹⁹⁶ en kent eveneens veel overeenkomst met Plato's ideeën over educatie uit de *Politeia*.¹⁹⁷

De visie van Saint-Just lijkt op het eerste gezicht veel op het voorgestelde plan van Robespierre, zij het alleen in een wat extremere vorm. Het verschilt echter op meerdere fronten. Er werd door Robespierre – en door Lepeletier – geen onderscheid gemaakt tussen jongens en meisjes en er was een mogelijkheid ‘verder te studeren’. Het grootste verschil zit echter in de grote nadruk die gelegd werd door Saint-Just op het militaire karakter. Jörg Monar wijdt dit verschil aan de verschillende tochten die Saint-Just als *représentant-en-mission* heeft gemaakt. Tijdens deze tochten zou hij er van overtuigd geraakt zijn dat het in de legeronderdelen de revolutionaire moraal dieper geworteld zat dan in de burgerbevolking. Vanwege dit inzicht pleitte hij in het voorjaar van 1794 voor het opzetten van een militair kamp waar jongeren, verzameld in 3.000 tenten, een strikte militaire opleiding zouden krijgen.¹⁹⁸

Beide extreme voorstellen ten aanzien van educatie van de jeugd doen denken aan indoctrinatie. “No modern dictator would have overlooked such a chance”, stelt eminent historicus Robert Roswell Palmer.¹⁹⁹ De *jacobins* waren echter niet gedreven door een opportunistisch politiek. Educatie diende het hogere doel: het bereiken van *vertu* in de gehele samenleving. Ze waren werkelijk begaan met het welzijn van de Franse

¹⁹⁵ Klosko, *Jacobins and Utopians*, 112-113; Monar, *Saint-Just*, 712-715; Palmer, *Twelve Who Ruled*, 283.

¹⁹⁶ N. M. Kennell, *Spartans. A New History* (Chichester 2010) 171-175; Klosko, *Jacobins and Utopians*, 116; Ook Robespierre was door Sparta beïnvloed, zie: M. Rosso, ‘Les réminiscences spartiates dans les discours et la politique de Robespierre de 1789 à Thermidor’, *Annales Historiques de la Révolution Française* 349 (2007) 51-77.

¹⁹⁷ Plato, *Republic* (C. D. C. Reeve ed.) (Indianapolis 2004); Gedeeltes van boek 2 en 3 van *Politeia* behandelen educatie: 376e-412b.

¹⁹⁸ Monar, *Saint-Just*, 714.

¹⁹⁹ Palmer, *Twelve Who Ruled*, 323.

bevolking.²⁰⁰ In de praktijk werden echter geen van beide plannen daadwerkelijk uitgevoerd. De *Conventie* trok het plan van Robespierre in op 20 oktober 1793. Het idee werd als te ambitieus en te duur bestempeld, daarnaast intervenieerde het teveel in het leven van mensen. Het *Comité de salut public* had in de daar op volgende maanden ook te weinig tijd. Herziening duurde lang, de ideeën van Saint-Just hebben nooit de tekentafel verlaten, en na de val van de *Robespierrists* nam het enthousiasme voor een radicale vorm van morele regeneratie af.²⁰¹

Le culte de l'Être Suprême

De plannen rondom educatie draaiden met name om kinderen. Er werden door middel van het leger en de *club des jacobins* wel volwassenen bereikt, maar hier was geen sprake van een continue morele regeneratie. Omdat er sprake was van een tijdsdruk, het moment van komen van tot de Republiek deed zich maar één keer in de zoveel tijd voor,²⁰² diende er haast gemaakt te worden met het cultiveren van *vertu* bij volwassenen: “[R]epublicans could not afford to wait for the formation of a new generation, so they put most of their efforts into the re-formation of adults.”²⁰³ Er werd ontzettend veel symboliek ingezet en talrijke methoden werden aangewend om deze cultivering te doen slagen: in het theater werden patriottistische toneelstukken opgevoerd; via de *club des jacobins* werden pamfletten met belangrijke toespraken door het land verspreid; de Revolutionaire Kalender met nieuwe maanden en dagen genoemd naar belangrijke revolutionaire onderwerpen werd ingevoerd; en er werd door de Jacques Louis David – de bekende jacobijnse schilder die later ook voor Napoleon werkte – een volledige republikeinse klederdracht uitgedacht.²⁰⁴ Echter, door de leidende *jacobins* werd de *Culte de l'Être Suprême* – ‘Robespierre’s eigen religie’ – de belangrijkste methode geacht.

De relatie tussen kerk en staat was sinds het uitbreken van de Revolutie precair geweest. Aan de ene kant werd het katholicisme als een onderdeel van het *ancien régime* gezien, aan de andere kant bestond er godsdienstvrijheid en namen veel progressieve geestelijken deel aan de revolutionaire politiek, zelfs tot in de *club des jacobins* en het

²⁰⁰ Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 97.

²⁰¹ Hunt, *Politics, Culture and Class in the French Revolution*, 68; Klosko, *Jacobins and Utopians*, 107, 109; Scurr, *Fatal Purity*, 292.

²⁰² Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 221-222.

²⁰³ Hunt, *Politics, Culture and Class in the French Revolution*, 69.

²⁰⁴ Cobban, ‘The Political Ideas of Maximilian Robespierre’, 174; Hunt, , *Politics, Culture and Class in the French Revolution*, 70-86; Hoewel het misschien klinkt als een futiliteit, waren de revolutionairen serieus bezig met het ontwikkelen van een republikeinse klederdracht. Zie de hier aangehaalde tekst van Lynn Hunt voor een uitgebreide beschrijving hiervan.

Comité de salut public toe. Revolutionairen voelden vaak meer voor de protestantse tak van het christelijk geloof, vanwege hun nadruk op God in plaats van de kerk.²⁰⁵ Gedurende de herfst en winter van 1793 raakte sommige radicale revolutionairen betrokken bij de zogenaamde *déchristianisation*. Deze anti-religieuze beweging was een coalitie van echte atheïsten en mensen die geloofden in de *Culte de la Raison*,²⁰⁶ een religieuze sekte die de Rede aanbad. De beweging beroofde vele kerken van hun kunst en andere eigendommen, welke geconfisqueerd of vernietigd werden. Kerken werden omgevormd tot Tempels van de Rede of afgebroken. Tevens traden deze revolutionairen hardhandig op tegen priesters en andere geestelijken. Dit proces werd door het merendeel van het *Comité de salut public* met afschuw gade geslagen – een van de radicale leden, Jean Marie Collot d’Herbois, had als *représentant-en-mission* echter ook meegedaan aan deze praktijken. Met name Robespierre en Couthon waren geschokt. Beiden waren geen fervente katholieken, maar geloofden wel in een god: het Opperwezen (*l’Être Suprême*). Het geloof in een interveniërende god, het theïsme,²⁰⁷ was in de achttiende eeuw wijd verspreid, ook in de *Convention*.²⁰⁸ De afkeer van de *déchristianisation* was met name politiek ingegeven, om het lot van het instituut kerk werd niet gegeven. Robespierre vreesde voor aan de reputatie van de Revolutie in zowel het binnen- als buitenland. De contrarevolutionairen die op sommige plekken religieus geïnspireerd waren zouden versterkt kunnen worden in hun kruistocht tegen de ‘goddeloze’ *jacobins*. Ook grote delen van de Franse bevolking waren nog zeer gelovig en zouden door de anti-religieuze beweging van de Revolutie vervreemd kunnen worden. Volgens Robespierre hadden mensen religie nodig in hun leven, omdat dit zin gaf aan hun leven. Het beste kon er een staatsreligie ingesteld worden, zodat de regering nog wat controle kon uitoefenen over de boodschap die de burgers te horen kregen en om te voorkomen dat mensen allerlei soorten van geloof gingen aanhangen. Vrijheid van godsdienst bleef echter wel bestaan, al kon een staatsreligie een handig instrument vormen in de cultivering van *vertu*.²⁰⁹

²⁰⁵ Palmer, *Twelve Who Ruled*, 323.

²⁰⁶ Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 232.

²⁰⁷ Tijdens de Verlichting ontstonden er twee godsbeelden: het theïsme en het deïsme. Beide stromingen geloven dat er een god bestaat die ook de wereld heeft gecreëerd. Het verschil zit echter in de rol die de godheid na de creatie van de wereld speelt. Het theïsme gaat er vanuit dat god in de wereld intervenieert als hij dat nodig acht. Hierdoor kan het voorkomen dat natuurwetten worden opgeheven en ‘wonderen’ voorkomen. Het deïsme erkent niet dat god in de wereld intervenieert en stelt de natuurwetten als onaantastbaar centraal.

²⁰⁸ Hampson 181; Klosko, *Jacobins and Utopians*, 110.

²⁰⁹ Cobban, ‘The Political Ideas of Maximilian Robespierre’, 179; Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 232-233; Hampson, *The Life and Opinions of Maximilien Robespierre*, 182; Rudé, *Robespierre*, 126.

Het *Comité de salut public* koos ervoor om de *Culte de l'Être Suprême* in te stellen als staatsgodsdienst.²¹⁰ In deze cultus werd, kort gezegd, het Opperwezen aanbeden. Deze interveniërende godheid werd gekenmerkt door de waarden van de Franse Revolutie en was hiervan eigenlijk de personificatie. Het Opperwezen was de basis van *vertu*, vrijheid en rechtvaardigheid. Tevens was het Franse volk onlosmakelijk aan het Opperwezen verbonden, zoals Jahweh aan de joden.²¹¹ De *Culte de l'Être Suprême* was een theïstische cultus, waardoor het sterk verschilde van de deïstische *Culte de la Raison*: de Rede werd gezien als een abstract object dat eenmaal onveranderlijk was vastgesteld en sindsdien het universum regeerde, terwijl het Opperwezen kon interveniëren.

In zijn toespraak van 18 floréal II (7 mei 1794) stelde Robespierre dat de Franse bevolking het Opperwezen erkende, evenals de onsterfelijkheid van de ziel. Het vervullen van zijn plichten was de beste manier waarop de burger het Opperwezen kon aanbidden. Tevens werden er verschillende feesten (*festivals*) ingesteld waar het bestaan van het Opperwezen gevierd zou worden. Iedere *décadi* – de rustdag in de weken van de Revolutionaire Kalender die elke tiende dag gehouden werd – zou er een feest georganiseerd worden. Tijdens deze feesten stonden bepaalde waarden centraal, zoals *courage* of *l'Amour*. Het eerste feest zou een nationaal feest ter ere van het Opperwezen zijn en werd gepland op 20 prairial II (8 juni 1794).²¹² Dit feest geeft het beste inzicht in hoe de cultus gevierd werd. Het feest van het Opperwezen was een door David strak geënceneerd feest, waarin vele burgers bekleed met allerlei symbolen van de Revolutie participeerden. Op het *Champs-de-Réunion* moest het volk één worden, één met elkaar en één met *vertu*. Er waren parades en er werden liederen gezongen over het Opperwezen. Een speciale rol was weggelegd voor Robespierre. Enkele dagen voor het feest was hij verkozen tot voorzitter van de *Convention*, waardoor hij tijdens het feest ook de leidende rol had. Op het hoogtepunt van de dag gaf hij een toespraak en stak hij een beeld dat het

²¹⁰ Alfred Cobban ('The Political Ideas of Maximilian Robespierre', 178) stelt dat de cultus van Robespierre niet veel afweek van de eerder genoemde *Culte de la Raison*, maar er bestaat wel degelijk een verschil tussen de verheerlijking van puur een abstract principe als redelijkheid en de verheerlijking van een personificatie van abstracte principes. Het is hier niet de plek om een volledige beschrijving te geven van de *Culte de l'Être Suprême*, laat staan van een vergelijking ervan met de andere cultus. Zie voor een uitgebreide beschrijving de gebruikte biografieën over Robespierre of boeken over religie in de Franse Revolutie, zoals N. Aston, *Religion and Revolution in France, 1780-1804* (Hampshire 2000).

²¹¹ F. Tallett, 'Robespierre and Religion', in: C. Haydon en W. Doyle ed., *Robespierre* (Cambridge 1999) 92-108, aldaar 101-102.

²¹² Robespierre, 'Rapport sur les idées religieuses et morales avec les principes républicains, et sur les fêtes nationales (18 floréal II (7 mei 1794))', in: Idem, *Œuvres* X, 442-465, aldaar 462-464.

‘Atheïsme’ representeerde in brand, waarna een nieuw beeld dat de ‘Wijsheid’ verbeelde uit de rook opdoemde.²¹³

In de historische literatuur bestaat er debat over de werkelijke bedoelingen van Robespierre met deze cultus: religieuze overtuiging of politiek instrument?²¹⁴ Hoewel de vraag zeer interessant is, zal dit hoofdstuk de cultus benaderen als een politiek instrument.²¹⁵ Er kunnen drie politieke motieven onderscheiden worden. Ten eerste zou de cultus bijdragen aan de ontwikkeling van *vertu*. De *Culte de l'Être Suprême* was een leerschool voor volwassenen. Daar waar kinderen op de scholen werden onderwezen in het belang van *vertu* en de bijbehorende burgerplichten, kwamen de ouderen leden van de bevolking door middel van de cultus in aanraking met deze waarden. Zij die geen vernieuwd onderwijs hadden gevolgd moesten door middel van deze religie hiermee bekend raken en het Opperwezen zou de innerlijke capaciteit voor *vertu* aanwakkeren. Het stimuleren van het geloof in deze waarden zou een bijdrage leveren aan de motivatie om goed te doen, om te handelen in het algemeen belang. Voor kinderen, die al bekend waren geraakt met al deze facetten tijdens hun educatie, zou de cultus onderdeel vormen van ‘een leven lang leren’.²¹⁶

Een tweede politieke motivatie voor het instellen van deze cultus was het samenbindende karakter van een gedeelde religie in een land. Alle leden van de Franse bevolking moesten participeren in de festiviteiten rondom de *Culte de l'Être Suprême*.²¹⁷ Doordat burgers met anderen in contact kwamen tijdens de verschillende feesten, ontstond er een gevoel van saamhorigheid. Hoewel deze motivatie is niet inherent verbonden aan deze cultus op zich, het zou ook door andere religies bereikt kunnen worden, werd er gedacht dat de cultus zowel voor katholieken als voor meer verlichte Fransen interessant kon zijn: er was een godheid, maar er was geen bijgeloof bij betrokken.²¹⁸

Een laatste reden waarom de *Culte de l'Être Suprême* politiek handig zou zijn wordt door Dan Edelstein aangedragen. Het Opperwezen was “the mind police inside the

²¹³ Scurr, *Fatal Purity*, 326-327.

²¹⁴ Tallett, ‘Robespierre and Religion’, 103.

²¹⁵ Deze vraag was de hoofdvraag van mijn bachelorwerkstuk ‘Obsessie of spel? Het Comité de salut public en de *Culte de l'Être Suprême* in de eerste Franse Republiek’ van de opleiding Geschiedenis. Destijds, in 2009, achtte ik de visie dat de invoering van de *Cultus* grotendeels politiek gemotiveerd was waarschijnlijker, ondanks dat Robespierre zeer veel waarde hechtte aan zijn religieuze overtuigingen.

²¹⁶ Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 234; Klosko, *Jacobins and Utopians*, 109; Tallett, ‘Robespierre and Religion’, 105.

²¹⁷ Palmer, *Twelve Who Ruled*, 326; Rudé, *Robespierre*, 126.

²¹⁸ Palmer, *Twelve Who Ruled*, 326.

mind.”²¹⁹ De cultus legde een grote nadruk op de daadwerkelijke aanwezigheid van het Opperwezen. Deze was overal aanwezig, zag alles en kon zelfs het innerlijke van een mens bekijken. In kunstwerken en tijdens festiviteiten werd het Opperwezen vertegenwoordigd door een zwevend oog of de zon.²²⁰ Een lid van de *Commune* omschreef de kracht van Opperwezen als volgt: “[A] beneficent God, who reads in [a citizen’s] heart, sees all his actions, and can wisely distinguish him from the corrupt man.”²²¹ De *Jacobins* hoopten dat deze gedachte als waarschuwing diende, zodat de burgers zich deugdzaam gedroegen. Het Opperwezen was een interveniërende godheid en kon immers ook in deze wereld straffen, bijvoorbeeld door natuurrampen aan te richten. Het hiernamaals en ook de eventuele straf die daar volgde werd amper besproken – Robespierre wees in zijn toespraak alleen kort gewezen op de onsterfelijkheid van de ziel²²² – en was voor de republikeinen ook minder van belang, omdat het niet gedrag op aarde bestraftte.²²³

La Terreur

Twee dagen na het grootse feest van het Opperwezen werd de *Loi de 22 Prairial II* (10 juni 1794) die *la Terreur* verhevigde afgekondigd. Naast de cultiverende instituties van educatie en religie, kon de Franse samenleving ook op een andere manier tot *vertu* komen, namelijk door de corrupte elementen te verwijderen. Deze poging kwam tot een hoogtepunt in de periode van *la Terreur* – het meest besproken onderwerp in de literatuur over de Franse Revolutie, waarvan de uitleg tot op de dag van vandaag, zeker in de geschiedschrijving, maar ook in de filosofie en Franse politiek, onderwerp van discussie is.²²⁴ Hierbij dient er op gewezen te worden dat *La Terreur* een andere betekenis heeft dan de hedendaagse term ‘terreur’, waarbij snel gedacht wordt aan nongouvermentele groeperingen die een land of een groep landen door middel van geweld en het zaaien van angst tot andere inzichten probeert te brengen – Al Qaida, de ETA of de Rote Armee Fraktion bijvoorbeeld. In de periode van *la Terreur* was het de staat zelf die de bevolking ‘terroriseerde’ door middel van verdachtmakingen, arrestaties, snelle processen en executies. Individuele vrijheden werden ernstig beknot door de *Loi des Suspects* (17 september 1793), toen vrijwel iedereen – zelfs een lid van het *Comité de salut public*,

²¹⁹ Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 234.

²²⁰ Ibidem, 236-242.

²²¹ C. F. de Payan in Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 235.

²²² Robespierre, ‘Rapport sur les idées religieuses’, 462

²²³ Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 248.

²²⁴ Voor een overzicht van het debat zie: B. Verheijen, ‘De conceptualisering van de terreur. Het dilemma van de Franse Revolutie’, *Ex Tempore Verleden Tijdschrift* 28 (2009) 124-135.

Hérault de Séchelles – om tal van redenen als volksvijand kon worden opgepakt. Het helpen van een lid van de adelstand, een buurman die zich schaarde bij de *girondins* of slechts weinig enthousiasme tonen over de Revolutie: het kon allemaal leiden tot het *Tribunal révolutionnaire* in Parijs. Eenmaal voor dit tribunaal was vaak snel gedaan met de verdachte, hoewel vrijspraak voorkwam. Na de *Loi de 22 Prairial* werd *la Terreur* verhevigd en had de aangeklaagde geen recht meer op verdediging of het horen van getuigen. Het enige dat het tribunaal hoefde vast te stellen was de status als *hors-de-loi*, als volksvijand, en het slachtoffer kon naar de guillotine gebracht worden.²²⁵ Naast dit gestroomlijnde juridische proces waren er ook tal van excessen, waarbij standrechtelijke executies niet werden geschuwd. De bekendste voorbeelden zijn de executies van contrarevolutionairen in Lyon door middel van hagelschoten waardoor zij slechts gemutileerd werden en alsnog door met de hand of pistool moesten worden omgebracht²²⁶ of massale *noyades* (verdrinkingen) van de rebellen uit de Vendée.²²⁷

Ondanks dat het de executies van politieke vijanden betrof is het te kort door de bocht om *la Terreur* puur als een opportunistisch machtsmiddel voor te stellen. Het dient begrepen te worden in het licht van de politieke theorie van de *jacobins*. *La Terreur* was noodzakelijk in tijden van Revolutie. “[L]e ressort du gouvernement populaire dans la paix est la vertu, le ressort du gouvernement populaire en révolution est à la fois *la vertu et la terreur*”, luidt de bekende uitspraak van Robespierre. Een regering in een revolutionaire situatie moet zowel *vertu* als *terreur* bezitten, omdat: “[L]a vertu, sans laquelle la terreur est funeste; la terreur, sans laquelle la vertu est impuissante.”²²⁸ Zonder maatregelen van *terreur* kan een regering in revolutietijd *vertu* niet beschermen, en als *terreur* niet gesteund wordt door *vertu* zal deze onwettig zijn en zijn doel niet bereiken. Hiermee maakte Robespierre een onderscheid tussen de tijd van de Revolutie en de tijd van de Republiek die daar op volgde, en stelde twee theorieën op over hoe de regering in beide gevallen moest handelen.²²⁹

De Franse Republiek verkeerde in 1793-94 in een noodsituatie – de kenmerken ervan zijn aan het begin van dit hoofdstuk uiteengezet – en de revolutionaire fase. Het

²²⁵ Ballard, *A New Dictionary of the French Revolution*, 195-196, 304-305, 352-353

²²⁶ Andress, *The Terror*, 237; Zie voor een uitgebreidere bespreking over de praktijken in Lyon nadat de stad is ingenomen door het revolutionaire leger: Palmer, *Twelve Who Ruled*, 159-176

²²⁷ Andress, *The Terror*, 248.

²²⁸ Robespierre, ‘Sur les principes de morale politique’, 357.

²²⁹ Dit onderscheid doet denken aan de verschillen tussen de theorieën in Machiavelli’s *Il Principe* en *Discorsi*. *Il Principe* zou als een theorie toespitsen op de context waarin Machiavelli leefde gezien kunnen worden, terwijl in de *Discorsi* Machiavelli’s ideaalbeeld naar voren komt, zie: H. Baron, ‘Machiavelli: The Republican Citizen and the Author of ‘the Prince’’, *The English Historical Review* 76 (1961) 217-253.

voortbestaan van de staat werd bedreigd, evenals de precaire staat van *vertu* onder de bevolking. Van allerlei kanten, binnen- en buitenland, waren corrumperende krachten bezig de Revolutie te ondermijnen. Tegen deze vijanden diende de revolutionaire regering het land te beschermen. Om zich hier tegen te wapenen grepen de *jacobins* naar een ‘noodzakelijk kwaad’: *la Terreur*. Vanuit de gedachte dat zij het goede leven voor ogen hadden en hierdoor handelden in naam van ‘het Goede’, *vertu*, konden zij zichzelf er van overtuigen dat het gebruik van excessief geweld geoorloofd was.²³⁰ De *jacobins* waren geen mannen die zomaar geweld zouden gebruiken. Het gebruik van geweld tijdens *la Terreur* werd dan ook wettelijk ingekaderd, bijvoorbeeld door middel van het speciale tribunaal en de eerder genoemde *Loi de 22 Prairial*. Deze laatste “can be read as legal suspension of the rule of law”, maar is desalniettemin een wettelijke inkadering.²³¹ Robespierre stelde in zijn toespraak van 5 nivôse II (25 december 1793):

[Le gouvernement révolutionnaire] a aussi ses règles, toutes puisées dans la justice et l'ordre public. Il n'a rien de commun avec l'anarchie, ni avec le désordre; son but au contraire est de les réprimer, pour amener et pour affermir le règne des lois. Il n'a rien de commun avec l'arbitraire; ce ne sont point les passions particulières qui doivent le diriger, mais l'intérêt public.²³²

Edelstein stelt dat juist een aanpassing van de wet bij het proces van de koning, de creatie van de mogelijkheid dat iemand ‘vogelvrij’ werd verklaard als deze zich tegen de Revolutie had gekeerd, aanleiding gaf tot *la Terreur*. De toepassing van deze categorie werd langzaam maar zeker uitgebreid.²³³ Geheel in de geest van het ‘leven naar de wet’ van de *jacobins*, diende voor de executie nog wel via het Revolutionaire Tribunaal de vogelvrije status te worden vastgesteld in een proces.

Robespierre maakte een onderscheid tussen goede en slechte burgers: “Le gouvernement révolutionnaire doit aux bons citoyens toute la protection nationale; il ne doit aux ennemis du peuple que la mort.”²³⁴ De revolutionaire regering voerde met *vertu*, vrijheid en rechtvaardigheid aan zijn zijde een oorlog tegen de vijanden van de staat en de

²³⁰ Cobban, ‘The Political Ideas of Maximilian Robespierre’, 170-171.

²³¹ Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 130-131; Rudé, *Robespierre*, 118; Citaat: Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 131.

²³² Robespierre, ‘Rapport sur les principes du Gouvernement révolutionnaire’, 275.

²³³ Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 147-152, 155.

²³⁴ Robespierre, ‘Rapport sur les principes du Gouvernement révolutionnaire’, 274; Klosko, *Jacobins and Utopians*, 104.

bevolking, zodat de Republiek gesticht kon worden. Om de vijanden te verslaan moesten zij worden gedood. De *jacobins* zagen overal samenzweringen. Iedereen kon een vijand zijn, niet alleen adellijke contrarevolutionairen, maar ook fervente revolutionairen – ooit op handen gedragen – als Danton, Desmoulins en Hébert. Als de vijanden verslagen waren kon de daadwerkelijke totstandkoming van de deugdzame Republiek ongehinderd tot stand komen.²³⁵ In de plaats van een revolutionaire regering, waarbij terreur aan de orde van de dag was en die dictatoriaal handelde, kon dan eindelijk de constitutionele regering tot stand komen die zonder *terreur* kon werken om *vertu* in stand te houden. Hoewel over de motieven de *jacobins* met betrekking tot macht bij sommigen in twijfel getrokken kunnen worden, werd dit doel door Robespierre nagestreefd. “It is clear that Robespierre had the utmost respect for constitutional government. [...] That Robespierre regarded dictatorship as an interim phase, necessary rather than desirable, is beyond possibility of question,”²³⁶ aldus Palmer.

De *jacobins* zagen *la Terreur* waar de revolutionaire regering gebruik van maakte als een noodzakelijk kwaad om de fragiele basis van de Franse Republiek in opbouw te beschermen. Deze noodzaak werd aangehaald om de politiek van de regering te legitimeren: “Il est appuyé [...] sur le plus irréfragable de tous les titres, la nécessité.”²³⁷ *La Terreur* was een negatief aspect van de morele regeneratie, naast de positieve aspecten als educatie en de *Culte de l'Être Suprême*. Opvoeden en zuiveren waren volgens de *jacobins* beiden onderdeel van de morele regeneratie. Zonder het onderdrukken van de corrumperende elementen uit de samenleving zou de positieve aspecten van de morele regeneratie geen kans van slagen hebben. Onder corrumperende elementen vielen volgens de *jacobins* ook personen en niet alleen instellingen uit het *ancien régime*, zoals de standenverdeling. Naast de zuiverende taak, kan *la Terreur* ook een opvoedende taak worden toegeschreven. Het werkte tevens als een waarschuwing: de dood volgde als men zich niet hield aan de nieuwe morele wetten van de samenleving. Door deze bedreiging werden mensen onder druk gezet om deze wetten na te volgen. Wetten die goed voor ze zouden zijn, maar waarvan zij de goedheid nog niet inzien: in navolging van Rousseau werden mensen gedwongen vrij te zijn.

²³⁵ Klosko, *Jacobins and Utopians*, 102-105; Palmer, *Twelve Who Ruled*, 264; Rudé, *Robespierre*, 118; Scurr, *Fatal Purity*, 303-305.

²³⁶ Palmer, *Twelve Who Ruled*, 264.

²³⁷ Robespierre, ‘Rapport sur les principes du Gouvernement révolutionnaire’, 275.

Hoofdstuk 3

Jacobinisme binnen het republikeinse denken

The history of political theory contains a range of proposed means of reform. [...] Jacobinism is more plausible than other strategies. It is not just a theory of moral reform but arguably the one most likely to work in practice.
George Klosko²³⁸

In de voorgaande hoofdstukken zijn de traditie van het republicanisme en het jacobijnse republicanisme beschreven. Centraal in de jacobijnse visie stond een brede opvatting van burgerschap. Mensen moesten geleid worden door zogenaamde *vertu*: liefde voor het vaderland. De Franse politieke gemeenschap stond centraal en elk eigenbelang moest ondergeschikt zijn aan het algemeen belang. Liefde voor het vaderland betekende eveneens politieke participatie. Deze participatie was veeleisend: het omhelsde niet alleen stemmen, maar ook een strikte controle van de volksvertegenwoordigers. Er werd van de burgers van Frankrijk verwacht dat ze geïnteresseerd deelnamen aan het Franse politieke debat, bijvoorbeeld in de *club des jacobins*, en dat ze tijdens de nationale feesten aanwezig waren of een rol speelden in de opvoering. Tevens werd een strenge sociale controle aangemoedigd: verdachte figuren – contrarevolutionairen, priesters, handelaren, buitenlanders et cetera –, die tegen het algemeen belang zouden handelen, moesten worden aangegeven bij de plaatselijke *comité de surveillance*. De centraalstelling van *vertu* leidde er toe dat burgers een deugdelijk leven moesten leiden. Een ieder bezat de capaciteit om tot een deugdelijk leven te komen. Echter, de burgers waren onder het *ancien régime* gecorrumpeerd geraakt en waren het contact met *vertu* verloren. Om deze te ontwikkelen werden twee soorten van instituties opgezet, de eerste groep werd ingezet om het volk moreel te regenereren en de tweede om de samenleving te zuiveren van schadelijke elementen.

Er werden tal van middelen om het volk moreel te regenereren gecreëerd en voorgesteld tijdens de Franse Revolutie. In het vorige hoofdstuk werd gerefereerd aan theatervoorstellingen, pamfletten, de Revolutionaire Kalender en de republikeinse klederdracht. De belangrijkste instituties waren nationale educatie en een civiele religie. Beide instituties zouden de burger doordringen van het belang van de revolutionaire waarden

²³⁸ Klosko, *Jacobins and Utopians*, 5.

en gedrag, zoals het handelen in het algemeen belang en een deugdelijk leven. Kinderen zouden op zeer jonge leeftijd van hun ouders worden weggehaald en worden overgeleverd aan de staat, waar ze in strikte programma's iedere dag onderwijs zouden krijgen. De civiele religie zou de volwassenen iedere week doordringen van de belangrijkste revolutionaire waarden.

Door middel van *la Terreur* werd de Franse samenleving gezuiverd van de 'slechte elementen'. Onder invloed van de gedachte dat zij wisten wat goed was voor de samenleving en dat degenen die de samenleving probeerden te corrumperen verwijderd moesten worden, grepen de *jacobins* – met de wet in de hand – naar hardhandige maatregelen om de burgers angst in te boezemen of terecht te stellen. In tijden van revolutie was het namelijk de taak van de regering om zowel met deugd als terreur te regeren aldus Robespierre.²³⁹ Anders zou de revolutie teloorgaan en het ultieme doel, de Republiek van *vertu*, niet behaald worden. Hiervoor moesten de *jacobins* handelen als een voorhoedepartij: als minderheid handelen in naam van de onwetende massa: "Robespierre was accused a dictator, a charge he vigorously resisted, although the realization of his ideals required one."²⁴⁰

Op basis van de uiteenzetting in het voorgaande hoofdstuk – hierboven kort samengevat – zal in dit vierde hoofdstuk het jacobinisme geplaatst worden in de bredere traditie van het republicanisme. Tot welke kant van het spectrum, instrumenteel of intrinsiek, behoort deze visie? Daarnaast wordt er gekeken naar de verhouding tussen het jacobijnse republicanisme en het rousseauiaanse republicanisme. Aangezien Rousseau zelf ook nadacht over het republicanisme is het waarschijnlijk dat ook het jacobijnse republicanisme door hem beïnvloed is. En, ten slotte, wat kan de uiteenzetting van het republicanisme van de *jacobins* betekenen voor het hedendaagse republicanisme?

Positie in het debat over republicanisme

Door de eeuwen heen zijn er twee stromingen in het denken over republicanisme ontstaan. In het eerste hoofdstuk is uitgebreid stilgestaan bij deze historische ontwikkeling. Het instrumenteel republicanisme laat zich kenmerken door zijn nadruk op burgerschap als status, vrijwillige politieke participatie en rechten. Het individu blijft centraal staan. De republikeinse attitude is instrumenteel waardevol: het dient als middel om iets in stand te houden, zoals democratische instanties of vrijheid. Het is 'prettig' als een burger zich in zet

²³⁹ Robespierre, 'Sur les principes de morale politique', 357.

²⁴⁰ Klosko, *Jacobins and Utopians*, 220.

voor de samenleving, maar het is niet noodzakelijk: er wordt geen conceptie van het goede opgelegd vanuit de overheid.

Bij het intrinsiek republicanisme keert de conceptie van het goede wel terug. Politieke participatie staat in deze visie centraal. De mens is een politiek dier en komt het beste tot zijn recht in de publieke sfeer. Burgerschap is een doel op zich, waar elk mens naar zou moeten streven. Het burgerschap moet verdiend worden, pas als er aan bepaalde verplichtingen wordt voldaan kan men zich ‘burger’ noemen. Burgerschap is geen status die iedereen bij zijn geboorte verkrijgt. Er bestaat in deze visie geen vrijwilligheid: als men een burger wil zijn, moet men actief deelnemen aan het politieke leven in de publieke sfeer. In deze visie ligt de nadruk minder op het individu. Politieke participatie draagt niet alleen bij aan de ontwikkeling van de mens als politiek dier, maar dient ook de samenleving als het ‘algemeen goed’. Het algemeen belang wordt belangrijker geacht dan het eigenbelang van de burgers.

Zoals vrijwel alle vormen van republicanisme kan ook de jacobijnse visie niet direct in één van de twee ideaaltypen worden geplaatst. Er kan zelfs gesteld worden dat de kenmerken van het intrinsiek republicanisme de kenmerken van het instrumenteel republicanisme veronderstellen: plichten worden gebaseerd op rechten, welke in het instrumenteel republicanisme centraal staan. Ook het republicanisme van de *jacobins* omvat kenmerken van zowel het instrumenteel als intrinsiek republicanisme. Het grote verschil tussen beide stromingen zit in twee kenmerken. Allereerst in de omschrijving van burgerschap en het al dan niet verplichtende karakter ervan. Is het slechts een recht of omvat het meer? Moet aan bepaalde plichten worden voldaan om een burger te zijn? Burgerschap wordt uitgebreid in het intrinsiek republicanisme en wordt tevens verplichtend. Het andere verschil zit in de reden van het streven naar republicanisme: is het een doel op zich of is het een middel om een ander doel te bereiken? Is, in de visie van de *jacobins*, *vertu* een middel of is *vertu* het goede leven? In de resterende twee secties van deze paragraaf zal er uitgebreid gekeken worden naar deze twee kenmerken.

Burgerschap

Volgens de *jacobins* had *vertu* een veeleisende vorm van burgerschap nodig. Om het vaderland goed te kunnen dienen was politieke participatie verplicht en diende er altijd gehandeld te worden in het algemeen belang. Verbondenheid met de Franse gemeenschap gold als een belangrijk goed. Er was wel ruimte voor individuele rechten, mits deze niet het algemeen belang schaadden: “Sans doute il faut protéger la liberté individuelle; mais s’en

suit-il qu'il faille, par des formes subtiles, laisser périr la liberté publique?"²⁴¹ Door middel van burgerschap zou de burger *vertu* kunnen bereiken. Burgerschap liet mensen met elkaar in contact komen en creëerde een gevoel van verbondenheid. Het was de revolutionairen er dan ook alles aan gelegen om burgerschap te cultiveren. Door middel van het programma van nationale educatie werden de jongste telgen van de Franse bevolking bewust gemaakt van de noodzaak om als burger te leven en de ouderen in de samenleving werden aangespoord via tal van andere instituties, waaronder de *Culte de l'Être Suprême*.

Het is lastig te zeggen in hoeverre politieke participatie en het handelen in het algemeen belang verplicht waren. Uiteraard, leden van de bevolking die zich tegen de Revolutie keerden werden opgepakt en voor het gerecht gedaagd. Zij die handelden uit eigenbelang, bijvoorbeeld door graan achter te houden en dit op de zwarte markt te verkopen, konden op een zelfde behandeling rekenen. Contrarevolutionair gedrag werd bestraft, het is echter de vraag of ook een apathische houding van een boer in de provincie daadwerkelijk door de aanwezige *représentants-en-mission* direct werd opgemerkt, laat staan bestraft. Het is belangrijk een onderscheid te maken tussen de ideeën en de uitwerking ervan in de praktijk. De *jacobins* schreven een bepaalde ethiek voor: een deugdelijk leven waarin het politieke leven een belangrijke component van was. Het ideaalbeeld van de burger omvatte een actieve burger. In het gedachtegoed van de *jacobins* zat wel degelijk een verplichtend karakter. In theorie moest iedere inwoner van Frankrijk door middel van educatie en andere cultiveringsmethoden worden klaargestoomd om te leven als een burger. Echter, de praktijk bemoeilijkte het behalen van deze doelstelling. De *jacobins* stelden dat de Republiek nog niet was veiliggesteld. Hierdoor werden grote delen van de bevolking nog niet bereikt door de staatsinstellingen en was nog niet iedereen in staat om een actieve burger te worden en te zijn. In de praktijk was er eerder sprake van sociale druk, zeker onder hen die betrokken waren in de politiek of in een van de revolutionaire clubs, zoals de *club des jacobins*.

Op basis van de bovengenoemde kenmerken van burgerschap kan gesteld worden dat het burgerschapsideaal van de *jacobins* tot de intrinsieke stroming van het republicanisme behoort. Allereerst omdat het een veeleisende visie op burgerschap betreft. In de jacobijnse visie was burgerschap meer dan alleen een status waar rechten aan verbonden zijn. De burger werd ook geacht bepaalde activiteiten uit te voeren. Vanuit zijn vaderlandsliefde moest de

²⁴¹ Robespierre, '1er intervention : Contre la communication des motifs d'arrestation des suspects' (3 brumaire II (24 oktober 1793)), in: Idem, *Œuvres* X, 156-157, aldaar 156-157; Marissa Linton gebruikt in haar artikel 'Robespierre's Political Outlook' (48) hetzelfde citaat, maar refereert aan een interventie op 26 oktober 1793. Volgens het verzamelde werk van Robespierre (*Œuvres de Maximilien Robespierre*) heeft hij op die dag niet gesproken voor de *Convention Nationale*.

burger zichzelf dienstbaar opstellen voor dit zelfde vaderland: handelen in het algemeen belang en mede politiek bedrijven in de publieke sfeer. Een tweede reden is het verplichtende karakter van burgerschap. Een instrumentele visie op republicanisme kan eveneens een veeleisende visie op burgerschap voorstaan, maar zal stellen dat deze niet verplichtend is. In de instrumentele visie blijft het individu vooropstaan. Er wordt geen conceptie van het goede opgelegd, waardoor het mogelijk blijft dat zijn eigen visie op het goede gerespecteerd zal worden. De intrinsieke visie op republicanisme veronderstelt wel een conceptie van het goede, waarvan de veeleisende conceptie van burgerschap een onderdeel is. Het jacobinisme omvat ook een conceptie het goede, namelijk het leven in het teken van *vertu*. Vanwege het verplichtende karakter van actief burgerschap is het onderdeel van de jacobijnse conceptie van het goede. Echter, is dit werkelijk het geval? Is burgerschap inherent verbonden aan *vertu* of is het een middel om het te bereiken?

Vertu als conceptie van het goede

In de voorgaande paragraaf kwam het begrip ‘conceptie van het goede’ al kort naar voren. De manieren waarop het instrumenteel en het intrinsiek republicanisme omgaan met de conceptie van het goede vormt het grootste onderscheid tussen de twee stromingen: in het instrumenteel republicanisme is het republicanisme een middel om een andere conceptie van het goede te bereiken en in het geval van intrinsiek republicanisme is het republicanisme zelf de conceptie van het goede. De jacobijnse visie bevat kenmerken van beide, maar zal in essentie een intrinsieke visie op republicanisme blijken.

Het jacobijnse republicanisme is instrumenteel op twee manieren. Ten eerste konden een republikeins leven en republikeinse instellingen een bijdrage leveren aan het ontwikkelen van *vertu*, de belangrijkste waarde in het goede leven volgens de *jacobins*. Volgens de revolutionairen moesten burgers bewust worden van het idee dat zij samen in een gemeenschap leven, dat er een algemeen belang is dat nagestreefd moet worden en dat zij zich actief moeten inzetten voor de publieke zaak. Burgers hadden de mogelijkheid om tot *vertu* te komen. De republikeinse instellingen dragen bij aan het ontwikkelen van deze inzichten.

Ten tweede droeg het jacobijnse republicanisme bij aan het tegengaan van de terugkeer naar de ‘corrupte’ periode van het *ancien régime*.²⁴² Door de creatie van republikeinse instellingen en een republikeins burgerschapsideaal werd geprobeerd om de

²⁴² Dank aan Bart van Leeuwen die mij er op wees dat het republicanisme bij de *jacobins* ook op deze manier instrumenteel uitgelegd kon worden.

Franse bevolking moreel op te voeden, zodat deze minder vatbaar was voor de conservatieve ideeën van de monarchisten en inzagen dat het *ancien régime* het volk had gecorrumpeerd en afgeleid van haar werkelijke algemeen belang. De *jacobins* geloofden in volkssouvereiniteit. Degenen die door besluiten geraakt werden, moesten ook de kans krijgen zelf de besluitvorming te beïnvloeden. Door middel van de staatsinstellingen van een republiek kon de bevolking zelf de politiek beïnvloeden.

Vertu moest volgens de *jacobins* het centrale doel van de samenleving worden. De Franse Republiek moest een gemeenschap worden die *vertu* als hoogste waarde kende. Het republicanisme kon door middel van burgerschapseducatie volgens de *jacobins* een belangrijke instrumentele rol spelen in het cultiveren van *vertu* en het tegengaan van de terugkeer naar het *ancien régime*. De burgers werd geleerd dat zij moesten leven voor *vertu* en *la Patrie*. Echter, *vertu* is niet alleen geholpen door republicanisme, *vertu* veronderstelt ook republicanisme. In het voorgaande hoofdstuk is *vertu* omschreven als onbaatzuchtige vaderlandsliefde en liefde voor de medeburgers van de samenleving. Vaderlandsliefde was bij de *jacobins* meer dan alleen de liefde en het gevoel van ‘trots’ voor de politieke gemeenschap waartoe men behoorde. Een bepaalde manier van leven was volgens de *jacobins* inherent verbonden aan *vertu*. Het schrijft een conceptie van het goede leven voor: het leven als burger in de publieke sfeer met zowel rechten als plichten, met een nadruk op het algemeen belang, waarbij de gehele samenleving als uitgangspunt wordt genomen. Als burgers *vertu* als hoogste waarde zouden nemen in het leven, dan dienden zij het politieke leven te omarmen. Doordat deze conceptie van het goede leven inherent verbonden is met *vertu* kan republicanisme als intrinsiek waardevol worden beschouwd voor de *jacobins*. Met *vertu* als centrale waarde en de daaraan inherent verbonden republikeinse ethiek, moet de jacobijnse visie op republicanisme in de intrinsieke stroming van het republicanisme gezet worden.

Vergelijking met Rousseau

Dat het jacobijnse republicanisme behoort tot het intrinsiek republicanisme is niet verwonderlijk, aangezien de *jacobins* als discipelen van Rousseau gelden en geïnspireerd waren door de republieken van de antieke tijd,²⁴³ waardoor ze in aanraking zijn gekomen met

²⁴³ Baker, ‘Transformations of Classical Republicanism in Eighteenth-Century France’; Cobban, ‘The Fundamental Ideas of Robespierre’, 152; Cranston, ‘The Sovereignty of the Nation’, 100-101; Linton, ‘Robespierre’s Political Outlook’, 39-41; Linton, ‘The Man of Virtue’, 395-397; Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, 11; Rosso, ‘Les réminiscences spartiates dans les discours et la politique de Robespierre de 1789 à Thermidor’, 53-56; Echter, Dan Edelstein stelt expliciet dat de *jacobins* niet door het idee van *volonté générale* uit het werk van Rousseau geïnspireerd waren, zie: *The Terror of Natural Right*, 197-214.

het intrinsiek republicanisme. In de achttiende eeuw ontstond het verlichte gelijkheidsdenken dat later van veel invloed zou zijn op het liberalisme. Deze oefende tevens veel invloed uit op de Franse Revolutie. De waarden ‘vrijheid’ en ‘gelijkheid’, evenals de invulling van de burgerrechten zijn hier direct op terug te voeren. De herkomst van het derde onderdeel van het bekende devies²⁴⁴ – ‘broederschap’ – moet elders gezocht worden, en wel in het werk van Jean-Jacques Rousseau. Beïnvloed door het politieke denken van Rousseau, gingen de Franse revolutionairen op zoek naar de *volonté générale* van de Franse samenleving en stelden zij de politieke gemeenschap, *la Patrie*, centraal in hun politieke leven. Met name Robespierre staat er om bekend dat hij sterk beïnvloed was door Rousseau, zowel in zijn politieke als private leven.²⁴⁵ “[I]n his fundamental ideas [Robespierre] followed the teaching of the *Contrat social* closely”,²⁴⁶ aldus Alfred Cobban. Een analyse van het werk *Du Contrat Social* – oorspronkelijk uitgegeven in 1762 – laat zien dat er inderdaad veel overeenkomsten zijn met het republicanisme van de *jacobins* op verschillende punten, waaronder burgerschap, civiele religie en de maatregelen die een regering mag treffen in noodsituaties.

In het eerste hoofdstuk van deze thesis is al kort stilgestaan bij de centrale gedachtegang in het denken van Rousseau, namelijk de vereiste van politieke participatie van burgers om zo tot de *volonté générale* te komen. Twee concepten staan centraal in dit idee, namelijk volkssoevereiniteit en het algemeen belang. Het volk had het recht over zichzelf te beslissen. Hierdoor dienden burger zelf te participeren in de publieke sfeer en beleid te ontwikkelen. Deze participatie moest gebaseerd zijn op het concept van ‘de mens als burger’ en niet op ‘de mens als mens’, waarmee bedoeld werd dat de mens als burger moest handelen in het algemeen belang en niet in zijn eigenbelang. Dezelfde gedachtegang, dat burgers zelf de taak op zich moesten nemen om beleid te maken met het oog op de *volonté générale*, keerde ook terug bij de *jacobins*.

De herkenning van de centrale gedachte van Rousseau in de jacobijnse theorievorming is wellicht wat te gemakkelijk. Het idee van volkssoevereiniteit en het nastreven van het

²⁴⁴ *Liberté, Egalité, Fraternité* was ten tijde van het de eerste Franse Republiek niet het officiële motto, er werden tal van verschillende gebruikt door de revolutionairen. Hoewel ‘vrijheid’ en ‘gelijkheid’ al vroeg in de Revolutie een belangrijke rol speelden in de revolutionaire leuzen, kwam het gebruik van ‘broederschap’ pas rond 1793 op, zie: E. Tersen, ‘Liberté, Egalité, Fraternité’, *Europe* 38 (1960) 3-9. In verschillende gravures van die tijd is het bekende motto wel aanwezig en ook Robespierre gebruikte het op zijn vroegst in een toespraak in 1790 (‘Discours sur l’organisation des gardes nationales’ (5 december 1790), in: Idem, *Œuvres de Maximilien Robespierre VI Discours (1789-1790)* (M. Bouloiseau e.a. ed.) (Parijs 2000) 616-655, aldaar 643).

²⁴⁵ Cobban, ‘The Fundamental Ideas of Robespierre’, 152; Linton, ‘Robespierre’s Political Outlook’, 39-40; Scurr, *Fatal Purity*; Scurr stelt dat Robespierre zelfs in zijn liefdesbrieven het voorbeeld van Rousseau volgde door zijn stijl te kopiëren (*Fatal Purity*, 53-54).

²⁴⁶ Cobban, ‘The Fundamental Ideas of Robespierre’, 152.

algemeen belang is niet alleen aan Rousseau voorbehouden en het zou naïef zijn om op basis hiervan conclusies te trekken. Echter, ook als er gelet wordt op de details van *Du Contrat Social* komen er overeenkomsten aan het licht. Een treffend voorbeeld is Rousseau's uiteenzetting over religie. In het vierde boek van *Du Contrat Social* wordt door Rousseau het belang van vrijheid van godsdienst onderschreven. De overheid mocht zich niet bemoeien met de persoonlijke overtuigingen van mensen, tenzij deze tegen het algemeen belang ingingen. Tevens stelt Rousseau een civiele religie voor als cultiveringsmethode voor burgerschap. Over de specifieke invulling van deze religie zegt Rousseau weinig. Volgens Rousseau moet de overheid bepaalde artikelen opstellen van goed gedrag, welke nodig zijn om een goede burger te zijn. Daarnaast moeten er slechts enkele dogma's gevolgd worden. Hieronder vallen meerdere positieve dogma's, "L'existence de la Divinité puissante, intelligente, bienfaisante, prévoyante et pourvoyante, la vie à venir, le bonheur des justes, la châtement des méchants, la sainteté du Contract social et des Loix", en één negatieve, namelijk een verbod op intolerantie.²⁴⁷

Beide categorieën van dogma's waren ook aanwezig in de *Culte de l'Être Suprême*. De positieve dogma's zijn aanwezig in het Opperwezen. Het Opperwezen was verantwoordelijk voor gebeurtenissen op aarde, hield toezicht op het gedrag van burgers – goed of slecht – en zou hen ook straffen indien nodig. De *jacobins* zagen hem als een interveniërende godheid. Tevens was het Opperwezen de personificatie van *vertu*: hij vormde de basis van *vertu* en van de wetten die hieruit voortvloeiden. Het negatieve dogma was ook aanwezig. Robespierre was een voorstander van vrijheid van religie en streed fel tegen de ontkerstening die sommige radicale revolutionairen voorstonden. Tijdens zijn toespraak over de cultus verankerde Robespierre religievrijheid: "[Article] XI. La liberté des cultes est maintenue conformément au décret du 18 frimaire."²⁴⁸ Echter, evenals Rousseau, in het volgende artikel van het decreet werd het voorbehoud gesteld dat deze godsdiensten niet de publieke orde mochten verstoren.²⁴⁹

De behandeling van overtreders is bij Rousseau en de *jacobins* vrijwel identiek. In *Du Contrat Social* noemt Rousseau een ieder die niet gelooft in de dogma's van de civiele religie asociaal: "[C]omme incapable d'aimer sincèrement les loix, la justice, et d'immoler au besoin

²⁴⁷ J. J. Rousseau, *Du Contrat Social ou Principes du Droit Politique* (1762) boek IV hoofdstuk 8 (C. Bourquin ed.) (Genève 1947) 370.

²⁴⁸ Robespierre, 'Rapport sur les idées religieuses', 464.

²⁴⁹ Ibidem.

sa vie à son devoir.”²⁵⁰ De straf die hier op zou moeten volgen is verbanning of, als men zich heeft voorgedaan als een eervol burger, de doodstraf.²⁵¹ Robespierre volgde Rousseau naar de letter op dit gebied in zijn voorstel voor het decreet over de cultus. Degenen die zich tijdens het uitoefenen van een religie schuldig zouden maken aan het prediken van fanatieke of contrarevolutionaire boodschappen die tegen het algemeen belang ingingen zouden gestraft moeten worden volgens “la rigueur des lois.”²⁵² Veelal leidde dit in de praktijk tot de doodstraf.

Naast de gedeelde opvattingen over civiele religie zijn er meer overeenkomsten tussen het rousseauiaanse en het jacobijnse republicanisme. Evenals het jacobinisme geloofde Rousseau in de mogelijkheid dat educatie de mensen kon klaarstomen voor burgerschap.²⁵³ Het meest interessant is echter de uiteenzetting over mogelijkheid van een alleenheerschappij, waarmee door middel van *Du Contrat Social* een verantwoording gegeven kan worden voor *la Terreur*.²⁵⁴ Om de mogelijkheid van *la Terreur* in *Du Contrat Social* terug te zien, moet er allereerst gekeken worden naar de passage over de Wetgever.²⁵⁵ De Wetgever zet de eerste stap in het transitieproces van mens tot burger. Hij is degene die de grondwet en staatsinstellingen van een staat ontwerpt. In feite staat de Wetgever boven de wet: “Cet emploi, qui constitue la république, n’entre point dans sa constitution.”²⁵⁶ Door de creatie van de nieuwe wetten en staatsinstellingen kon de mens geholpen worden bij zijn transformatie tot burger.²⁵⁷

De *jacobins* verantwoordden hun keuze voor *la Terreur* door te wijzen op de transitionele fase en de noodsituatie waar Frankrijk tijdens de Revolutie in verkeerde. De combinatie van beide factoren mondde uiteindelijk uit in *la Terreur*. Gedurende de revolutionaire fase verkeerde Frankrijk in de transitionele fase. Na de val van de monarchie in de zomer van 1792 waren de volksvertegenwoordigers bezig met het opzetten van

²⁵⁰ Rousseau, *Du Contrat Social* IV.8, 370.

²⁵¹ Ibidem.

²⁵² Robespierre, ‘Rapport sur les idées religieuses’, 464.

²⁵³ Dagger, *Civic Virtues*, 93-94.

²⁵⁴ Deze stelling roept de vraag op of Rousseau hierdoor medeplichtig is aan *la Terreur*. Een interessante, maar ook lastige vraag. Helaas is er hier geen ruimte om op deze vraag in te gaan. Vandaar de nadruk op *kan*: er is een mogelijkheid om in *Du Contrat Social* een verantwoording van *la Terreur* te lezen. Of de *jacobins* dit ook zagen en ook aangrepen zijn vragen die verder onderzoek behoeven. Daarnaast is het ook de vraag of een auteur die bepaalde ideeën opschrijft verantwoordelijk is voor de daden van anderen die zijn ideeën gebruiken of misbruiken.

²⁵⁵ Wetgever met een hoofdletter W. Rousseau spreekt niet over de wetgevers zoals deze in de huidige politieke systemen aanwezig zijn, maar over een grondlegger van een staat. De Wetgever bouwt de fundering waarop de staat moet bestaan.

²⁵⁶ Rousseau, *Du Contrat Social* II.7, 228-229.

²⁵⁷ Rousseau, *Du Contrat Social* I.8, 198-200; Dagger, *Civic Virtues*, 95.

staatsinstellingen. De grondwet uit het voorjaar van 1793 kan gezien worden als het eindpunt van deze periode, maar deze werd buiten werking gesteld omdat het land in groot gevaar verkeerde. Dit alles was geheel in lijn met Rousseau, die in *Du Contrat Social* stelt dat op momenten dat het vaderland, *la Patrie*, in groot gevaar verkeert de wet aan de kant geschoven mag worden en dat een dictatuur de macht in handen mag nemen.²⁵⁸

Robespierre maakte in zijn denken een onderscheid tussen een regering in revolutionaire en republikeinse tijd. De revolutionaire regering was zowel de Wetgever – aangezien deze de fundamenteën van de Republiek aan het opbouwen was – als een dictatuur in tijden van nood. Het *Comité de salut public* schoof veel van zijn eigen wetgeving aan de kant, zodat het niet geremd werd in het overwinnen van de noodsituatie. Op den duur kon de wetgeving ingesteld worden. Om de fundamenteën van de Franse Republiek veilig te stellen maakte de revolutionaire regering gebruik van *la Terreur*. Degenen die zich niet wensten te conformeren aan de wetten, zoals deze waren opgezet door de Wetgever – de facto het *Comité de salut public* – zouden worden berecht. *La Terreur* was een praktische toepassing van Rousseau's idee dat burgers vrij gemaakt moesten worden door de samenleving: “[Q]uiconque refusera d’obéir à la volonté générale y sera contraint par tout le corps: ce qui ne signifie autre chose sinon qu’on le forcera à être libre.”²⁵⁹ De hoop het volk tot het goede leven te leiden, of beter gezegd te dwingen, leidde echter tot geweld en onderdrukking.

Bijdrage aan het hedendaagse debat

Als een vorm van intrinsiek republicanisme is het jacobijnse republicanisme ingepast in de republikeinse traditie. In de inleiding van deze thesis kwam naar voren dat de geschiedschrijvende taak van een politiek filosoof breder is dan louter het analyseren van een idee op een bepaald moment in de tijd: de bestudering zou ook een bijdrage moeten leveren aan het hedendaagse debat. Volgens Skinner kan deze bijdrage op drie manieren vorm krijgen. Ten eerste kan de bestudering een verheldering van bepaalde republikeinse concepten en de ontwikkeling ervan weergeven. Tevens kan het oude, mogelijk herontdekte idee een inspiratiebron of waarschuwing vormen voor het hedendaagse republicanisme. Ten derde kan er gekeken of het oude idee een alternatief zou kunnen vormen voor de heersende stroming in de hedendaagse politieke filosofie. Deze laatste paragraaf zal zich met name richten op de

²⁵⁸ Rousseau, *Du Contrat Social* IV.6, 348-352.

²⁵⁹ Ibidem I.7, 197.

laatste twee manieren, maar voordat hier naar gekeken kan worden moet er stilgestaan worden bij de bijdrage van het jacobijnse republicanisme aan de ontwikkeling van het republicanisme.

De vraag is of het jacobijnse republicanisme echt vernieuwend is geweest en een sterke invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het republicanisme. Er zijn immers veel overeenkomsten met het rousseauiaanse republicanisme. Echter, het republicanisme van de *jacobins* en het republicanisme van Rousseau verschillen op twee belangrijke samenhangende punten. In het *Du Contrat Social* pleit Rousseau voor kleine politieke gemeenschappen, zoals stadstaten. Het zou voor burgers makkelijker zijn om toegang te krijgen tot de publieke sfeer in een kleine politieke gemeenschap dan in een grotere en ook overheid zou minder naar geweldsmiddelen hoeven grijpen omdat burgers zichzelf al vrij maken door politieke participatie.²⁶⁰ De *jacobins* weken van deze gedachtegang af en probeerden het intrinsiek republicanisme toe te passen op een grote nationale staat. Volgens hen kon in een grote politieke gemeenschap ook burgerschap gecultiveerd worden.

Doordat ze probeerden een grote bevolking op te nemen in de Republiek moest de *volonté générale* op een andere manier ontdekt worden, namelijk via een nationale conventie. Hier ligt een ander belangrijk verschil: daar waar Rousseau het sturen van volksvertegenwoordigers ziet als een teken dat de staat aan de afgrond staat,²⁶¹ zagen de *jacobins* de afgevaardigden juist als degenen die het beste in staat waren om de *vertu* tot stand te brengen en de *volonté générale* te ontdekken.²⁶² Edelstein stelt dat deze toevlucht tot afvaardiging te maken heeft met de twijfel van de *jacobins* of het volk zelf wel kon inzien wat goed voor hen was. Volgens hem zouden de *jacobins* dan ook niet geïnspireerd zijn door Rousseau's idee van *volonté générale*.²⁶³ Dit is echter een foute constatering. De *jacobins* geloofden wel degelijk in het idee van een algemeen belang en wilden deze ook ontdekken zodat ze er naar konden handelen. Het ontdekken van de *volonté générale* was niet gemakkelijk, Rousseau wijst er op dat de bevolking fout kan zitten wat betreft de *volonté générale*,²⁶⁴ door middel van verkiezingen wilden de *jacobins* de best gekwalificeerde burgers afvaardigen naar de *Convention* zodat zij het algemeen belang konden ontdekken.

²⁶⁰ Rousseau, *Du Contrat Social* III.1, 254.

²⁶¹ Ibidem III.15, 303.

²⁶² Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 209; Linton, 'Robespierre's Political Outlook', 48.

²⁶³ Edelstein, *The Terror of Natural Right*, 209; Ter illustratie vergelijkt hij twee artikelen, artikel 6 van de *Déclaration* van 1789 en artikel 4 van de herziende versie uit 1793. Het origineel stelt: "The Law is the expression of the general will. All citizens have the right to contribute directly, or through their representatives, to its creation. It must be the same for all, whether protecting or punishing." In de herziende versie is de tweede zin verwijderd en volgt de derde direct op de eerste (209-210).

²⁶⁴ Rousseau, *Du Contrat Social* II.3, 211.

Deze twee verschillen vormen een breuk met de traditie van het republikeinse denken: er werd door de *jacobins* afgeweken van de nadruk op de kleine politieke gemeenschap. Toch is er geen sprake van een totale omslag in het republikeinse denken sinds het jacobinisme. In tegendeel, de kleine politieke gemeenschap speelt nog steeds een rol in het hedendaagse republicanisme.²⁶⁵ Tevens is het te veel eer om aan het jacobinisme de opkomst van de moderne representatieve democratie toe te schrijven. Het jacobinisme heeft het rousseauiaanse republicanisme omgevormd zodat het toepasbaar werd op Frankrijk ten tijde van de Revolutie, maar het heeft niet een blijvende invloed gehad op de ontwikkeling van het republikeinse denken.

De mogelijkheid van la Terreur in het intrinsiek republicanisme

De belangrijkste les voor het hedendaagse republicanisme kan getrokken worden uit *la Terreur*. Evenals de *jacobins* gaan intrinsiek republikeinen uit van een conceptie van het goede die door de overheid opgelegd en gestimuleerd mag worden. De eerste Franse Republiek van 1793-94 was een praktijkvoorbeeld hiervan. In de overtuiging dat zij handelden in het algemeen belang probeerden de *jacobins* een conceptie van het goede op te leggen: een leven gericht op *vertu* met uitgebreid burgerschap. Niet iedereen was direct overtuigd dat dit daadwerkelijk het goede leven was – de *jacobins* vormden slechts een kleine minderheid in de Franse bevolking.²⁶⁶ Om mensen vatbaar te maken voor deze levensvisie grepen de *jacobins* naar maatregelen om burgerschap te cultiveren en naar *la Terreur*. Vanuit de overtuiging te handelen in het algemeen belang, onderdrukten de *jacobins* andersdenkenden in de samenleving. De Republiek, waarin het goede leven voor iedereen beschikbaar was, kon alleen tot stand komen als de corrupte elementen uit de samenleving waren verwijderd.

Het gebruik van geweld en onderdrukking *kan* voortkomen uit het intrinsiek republicanisme, wat overigens evenzo geldt voor andere levensvisies die stellen dat ze een conceptie van het goede verdedigen. Echter, het gaat te ver om te stellen dat geweld en onderdrukking noodzakelijk verbonden zijn aan het intrinsiek republicanisme. Het is ook mogelijk een conceptie van het goede voor te staan en deze op te willen leggen zonder

²⁶⁵ Hedendaags liberaal-republikeins denker Richard Dagger, bijvoorbeeld, onderschrijft de noodzakelijkheid van een kleine gemeenschap voor republicanisme en geeft de stad als voorbeeld van een perfecte politieke gemeenschap waarin republicanisme vorm kan krijgen: Dagger, *Civic Virtues*, 113, 154-172.

²⁶⁶ Verwijzende naar Palmer, *Twelve Who Ruled* stelt Klosko (*Jacobins and Utopians*, 94) dat er ongeveer een miljoen mensen lid geweest zijn van de *jacobins* gedurende de Franse Revolutie en 500.000 tijdens *la Terreur*. Higonnet is voorzichtiger en stelt dat er ongeveer 500.000 lid zijn geweest (*Goodness Beyond Virtue*, 330). In beide gevallen waren de *jacobins* een kleine minderheid op een bevolking van 27 miljoen.

gebruik te maken van *alle* mogelijke middelen. Een bepaalde visie kan waarden hebben opgenomen in zijn conceptie van het goede die de mogelijkheden beperken. Niet elke vorm van intrinsiek republicanisme legt de nadruk louter op de uitkomst. Het kan ook voorschrijven op welke manier deze uitkomst bereikt mag of moet worden. Een analogie met religies kan deze gedachtegang verhelderen. Religies schrijven eveneens een conceptie van het goede voor, maar niet elke religieuze groep grijpt naar de wapenen om deze conceptie op te dringen. Sommige groepen hebben geweldloosheid als belangrijke waarde, waardoor zij niet geoorloofd zijn om geweldsmiddelen te gebruiken om mensen te overtuigen van hun conceptie van het goede. Er wordt niet puur naar de uitkomst gekeken – het verspreiden van de conceptie van het goede –, maar ook naar de manier waarop: er worden bepaalde beperkingen opgelegd aan het uitdragen van de levensvisie. Dit kan ook gelden voor het intrinsiek republicanisme. Pascifisme kan bijvoorbeeld onderdeel zijn van de intrinsieke idealen van een republiek waardoor hij geen geweld mag gebruiken bij het overtuigen van anderen.

De *jacobins* kenden ook beperkende waarden, maar rechtvaardigden de toevlucht tot *la Terreur* door te wijzen op de noodsituatie waarin het land verkeerde. De omstandigheden gaven de *jacobins* een reden om eventuele waarden van geweldloosheid of mensenrechten aan de kant te schuiven. Als de Franse Republiek niet ten onder wilde gaan moest er snel gehandeld worden: “La terreur n’est autre chose que la justice prompte.”²⁶⁷ Het creëren van de Republiek werd door de *jacobins* belangrijker geacht dan de andere waarden die zij voorstonden. Hoewel het bij de *jacobins* wel het geval was, betekent dit theoretisch gezien niet dat als ‘de omstandigheden er om vragen’ het intrinsiek republicanisme zal leiden tot onderdrukking en geweld ook al zijn er beperkende idealen. Het is voor te stellen dat sommige intrinsieke idealen die naast het republicanisme bestaan even sterk gelden in de conceptie van het goede van een individu of groep, waardoor de toevlucht tot onderdrukking en geweld niet te verenigen valt met de conceptie van het goede.

De ervaringen van *la Terreur* geven aan dat de angst van veel theoretici dat het rousseauiaanse republicanisme zou kunnen leiden tot onderdrukking en een totalitaire staat niet ongegrond is. Hoewel niet noodzakelijk verbonden aan het intrinsiek republicanisme, moeten intrinsiek republikeinen wel de mogelijkheid van onderdrukking in hun theorie erkennen en zich bewust zijn van de geschiedenis van *la Terreur*. Het is immers een makkelijk kritiekpunt voor tegenstanders. De grootste kritiek van het liberalisme en het

²⁶⁷ Robespierre, ‘Sur les principes de morale politique’, 357.

instrumenteel republicanisme op het intrinsiek republicanisme is dat zij een conceptie van het goede opleggen.²⁶⁸ Voordat de intrinsiek republikein zijn theorie gaat verdedigen tegen deze kritiek, bijvoorbeeld door te stellen dat ook het liberalisme een conceptie van het goede veronderstelt,²⁶⁹ moet hij rekenschap geven over de mogelijkheid van *la Terreur*. De intrinsiek republikein moet zich bewust zijn van de mogelijke consequenties van zijn visie op het goede leven en hij moet een manier vinden om hier mee om te gaan. Wil hij zichzelf wel verbinden aan een dergelijk gedachtegoed? Gaat het niet in tegen andere waarden die hij belangrijk vindt in het leven? Kan hij zich vereenzelvigen met de bloedige geschiedenis? De intrinsiek republikein kan botweg stellen dat hij de mogelijkheid van onderdrukking accepteert en dat degenen die er slachtoffer van worden het aan zichzelf te danken hebben, aangezien zij niet in de, in zijn ogen, ware conceptie van het goede geloven. Een andere, en mijn inziens acceptabelere, manier is het opstellen van voorwaarden voor het bereiken van de conceptie van het goede. De politiek filosoof George Klosko geeft in zijn boek *Jacobins and Utopians* (2003) een voorbeeld hiervan. Hij onderschrijft het jacobinisme en noemt het de meest werkbare theorie van morele regeneratie, maar hij stelt dat naast de gedachtegang dat alles geoorloofd is in het bereiken van deze morele regeneratie een vereiste moet bestaan dat “[t]he enlightened minority do not desire to use their power to benefit themselves, but solely for the benefit of their charges.”²⁷⁰ Een verregaander idee is ook voor te stellen, bijvoorbeeld – kort door de bocht gezegd²⁷¹ – dat door de regering bij het vestigen van intrinsiek republicanisme alleen staatsinstellingen gebruikt mogen worden die intrinsiek republicanisme cultiveren, zoals onderwijs en civiele religie. Het gebruik van geweld of straffen zou verboden worden, omdat het *la Terreur* tot gevolg kan hebben. Uiteraard, het verzet tegen het intrinsiek republicanisme zal niet snel gebroken worden, waardoor de cultivering een zaak van de lange adem wordt. Aan de andere kant, het verzet krijgt ook geen nieuwe redenen om in opstand te komen, wat in de Franse Republiek wel het geval was: sommige interne politieke problemen waren een reactie op *la Terreur*.

Ondanks dat de bestudering van het jacobijnse republicanisme belangrijke inzichten biedt voor het hedendaagse debat, zal het geen inspiratiebron vormen voor een alternatieve visie op republicanisme. In het huidige politiek-filosofische wereld, waar het liberalisme de

²⁶⁸ Galston, ‘Civic Virtues’, 846; Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, 294-295; Weithman, ‘Political Republicanism and Perfectionist Republicanism’, 294-295.

²⁶⁹ Sandel, *Liberalism and the Limits of Justice*, 186; Galston, *Liberal Purposes*, 3-10.

²⁷⁰ Klosko, *Jacobins and Utopians*, 175.

²⁷¹ Dit idee is eerder een klein gedachte-experiment dan een werkelijk alternatief. Vanwege ruimtegebrek is het hier niet de plek om dit idee tot in detail uit te denken en te beschrijven.

overhand heeft, zal een dergelijk idee niet geaccepteerd worden: het legt een conceptie van het goede op, schaadt het individu in zijn autonomie, onderdrukt bevolkingsgroepen en plaatst de samenleving voor het individu. Het instrumenteel republicanisme, waarbij al deze dingen worden tegengegaan, zal geprefereerd worden. Ondanks de vele positieve dingen die zijn voortgekomen uit het jacobinisme, lijkt het erop dat de ideologie in de politieke theorie is verbannen naar de geschiedenis omdat het jacobinisme besmet is geraakt met het idee dat *la Terreur* er inherent aan is. Patrice Higonnet vat de invloed van *la Terreur* op het gedachtegoed van de *jacobins* sprekend samen: “[T]errorism was a cancer that wasted all of Jacobinism’s achievements.”²⁷²

²⁷² Higonnet, *Goodness Beyond Virtue*, 58.

Conclusie

*La mort est le commencement de
l'immortalité.*
Maximilien Robespierre²⁷³

De aanleiding voor deze thesis was de aanklacht dat het republicanisme uit de Franse Revolutie in de politiek filosofische literatuur over republicanisme weinig aandacht krijgt. Het valt al lezend in de werken van de verschillende – veelal Angelsaksische – auteurs op dat er met name wordt gekeken naar de ideeën en ervaringen van antieke denkers, filosofen uit de Renaissance, de *founding fathers* tijdens de Amerikaanse Revolutie of Engelse filosofen uit de tijd van Oliver Cromwell. De periode van de Franse Revolutie is sterk onderbelicht. Uiteraard, er zijn tal van historische werken geschreven, maar in de politieke theorie over republicanisme wordt de Franse Revolutie slechts vluchtig genoemd of grotendeels verbannen tot voetnoten.

De bestudering van het jacobijnse republicanisme is niet alleen waardevol omdat het een niche opvult in de politiek filosofische literatuur over republicanisme: de bestudering is tevens van belang omdat het inzichten kan bieden voor het hedendaagse republicanisme. Het jacobijnse republicanisme kan nieuwe inzichten geven over de ontwikkeling van het republicanisme en het kan een inspiratiebron, waarschuwing of alternatief vormen voor het hedendaagse debat. Redenen genoeg om uitgebreid stil te staan bij het republicanisme van de *jacobins*. Welke kenmerken bezat het? Tot welke republikeinse stroming behoort het? En, welke bijdrage kan het leveren aan de hedendaagse politieke filosofie?

In het denken over republicanisme staan twee stromingen tegenover elkaar. Aan de ene kant staat het instrumenteel republicanisme, met een nadruk op het individu, rechten, burgerschap als status en de vrijheid om een conceptie van het goede te kiezen. Hier tegenover staat het intrinsiek republicanisme, met een eigen conceptie van het goede en een nadruk op samenleving, plichten en burgerschap als activiteit. Deze twee stromingen hebben zich door de eeuwen heen ontwikkeld en zijn nog steeds actueel. Het instrumenteel republicanisme is beïnvloed door de Romeinse denkers, Machiavelli en het liberalisme, terwijl het intrinsiek republicanisme in de traditie van Aristoteles, Rousseau en de critici van het liberalisme staat.

²⁷³ Robespierre, 'Contre les factions nouvelles et les députés corrompus', 567.

Het jacobijnse republicanisme ontstond in een chaotisch Frankrijk. De economie was in een crisis geraakt, in het parlement streden verschillende facties om de politieke macht en het leger moest zowel tegen buitenlandse vijanden als rebellerende groepen in de provincie vechten. Deze problemen, hier slechts grofweg neergezet, bepaalden de Franse revolutionaire politiek. De revolutionairen moesten zich continu aanpassen aan de snel veranderende omstandigheden. Er was weinig tijd voor reflectie. Het republicanisme dat na de zomer van 1792 in de eerste Franse Republiek vorm kreeg in de *club des jacobins*, de *Convention nationale* en de vergaderruimten van het *Comité de salut public* was dan ook verre van een volledige politieke theorie. Praktijk en ideaalbeelden liepen door elkaar heen. De revolutionaire regering zou de fundamenteën van de Republiek opstellen en de bevolking klaarstomen voor het leven in de Franse Republiek, maar liep in zijn enthousiasme vaak tegen de grenzen van de realiteit aan.

Vertu, liefde voor het vaderland en de medeburgers, stond centraal in de politieke theorie van de *jacobins*. Aan deze liefde voor het vaderland was republicanisme inherent verbonden: *vertu* veronderstelt dat de burgers zich politiek actief opstellen en een bijdrage leveren aan het algemeen belang. Republicanisme was niet louter een middel om *vertu* te cultiveren, maar een politiek actief leven werd gezien als het goede leven. De jacobijnse invulling van burgerschap was veeleisend en verplichtend. De Franse bevolking diende in de Republiek politiek actief te zijn en het burgerschap te omarmen. Tal van plichten moesten vervuld worden: de politiek moest actief gevolgd worden, er moest onder meer gezorgd worden voor de medeburgers en kwaadwillenden dienden aangegeven te worden bij de plaatselijke autoriteiten. Vanwege de conceptie van het goede en het veeleisende verplichte burgerschap dat het jacobijnse republicanisme oplegde, kan het met recht een vorm van intrinsiek republicanisme genoemd worden.

Om tot *vertu* te komen werden de inwoners van Frankrijk klaargestoomd voor een politiek actief leven door middel van verschillende instituties, waarvan nationale educatie en de *Culte de l'Être Suprême* de belangrijkste waren. Kinderen zouden met ijzeren discipline worden onderwezen in uitgebreide verplichte nationale educatieprogramma's. Hier leerden ze republikeinse waarden en gedrag, naast de reguliere schoolvakken als lezen, schrijven en rekenen. Om dit onderwijs te genieten werden kinderen weggehaald bij hun ouders en hun leven werd al vroeg in dienst gesteld van de Republiek. De *Culte de l'Être Suprême* werd ingesteld om de volwassen bevolking te doordringen van de republikeinse waarden. Het Opperwezen vormde volgens de *jacobins* de oorsprong van de Franse Revolutie en de

personificatie van de daartoe behorende waarden. Degenen die niet wilden participeren in de Franse Republiek en haar instituties werden door *la Terreur* gedwongen of gestraft. Contrarevolutionairen, andersdenkenden en sympathisanten werden snel voor het *Tribunal révolutionnaire* gedaagd, waar hen als vogelvrijen slechts een straf te wachten stond: de doodstraf. Overtuigd dat zij wisten wat goed was voor de samenleving, werd *La Terreur* door de *jacobins* als een noodzakelijke maatregel gebruikt in de revolutionaire fase waarin zij verkeerden. Zonder terreurmaatregelen kon *vertu* niet overheersen in de chaotische situatie.

Met de onthoofding van Robespierre, Saint-Just, Couthon en een aantal medestanders in de avond van 10 thermidor II (28 juli 1794) stierf ook het radicale jacobinisme. De droom van de Franse Republiek geregeerd door *vertu* was ten einde. In de maanden die op de val van de *robesspierrists* volgden werd *la Terreur* ontmanteld, verloren de *jacobins* het overwicht in de revolutionaire politiek en uiteindelijk werd ook de *Convention nationale* gesloten op 4 brumaire IV (26 oktober 1795) nadat zij een nieuwe grondwet hadden uitgeschreven. Evenals in de latere Revolutie, zal voor het jacobinisme in de huidige politieke filosofie geen ruimte zijn. *La Terreur* heeft de ideologie van de *jacobins* besmet, waardoor weinigen zich nog met deze stroming verwant voelen.

Desondanks kan het jacobijnse republicanisme een bijdrage leveren aan het hedendaagse debat. Uit de ervaringen van het jacobijnse republicanisme kan een waardevolle les getrokken worden: in het intrinsiek republicanisme zit de mogelijkheid van onderdrukking en geweld verborgen. Een sterke toewijding aan een conceptie van het goede *kan* er toe leiden dat men alle middelen aangrijpt om deze conceptie op te leggen. Deze mogelijkheid kwam bij de *jacobins* naar voren in *la Terreur*. Een intrinsiek republikein moet zich bewust zijn van deze mogelijkheid. Bij het opstellen van zijn theorie moet hij deze mogelijkheid aanvaarden of binnen de theorie verwerpen door bijvoorbeeld pacifistische waarden op te nemen in zijn intrinsieke idealen en zich te focussen op de cultiverende instituties. De theorie die de intrinsiek republikein in dit laatste geval ontwikkelt zal geen geweld met zich meebrengen, waardoor mensen op een acceptabele manier van de conceptie van het goede overtuigd kunnen worden. De toekomst van het hedendaagse intrinsiek republicanisme ligt in het vinden van een goede manier om de historische kennis over *la Terreur* en de mogelijkheid van geweld te integreren. Deze thesis heeft een eerste stap gezet in deze integratie door middel van het analyseren van het jacobijnse republicanisme en de mogelijke bijdrage ervan aan het hedendaagse debat over republicanisme. Het is aan de intrinsiek republikeinen om op basis van deze analyse de volgende stap te zetten.

Lijst van geraadpleegde werken

Bronmateriaal

- Aristoteles, *Politics* (E. Baker & R. F. Stalley ed.) (Oxford 1995).
- Plato, *Republic* (C. D. C. Reeve ed.) (Indianapolis 2004).
- Robespierre, M., *Œuvres de Maximilien Robespierre V Lettres à ses commettants* (M. Bouloiseau e.a. ed.) (Parijs 2000).
 - 'Observations Générales sur le projet d'instruction publique, proposé à la Convention Nationale' (10 januari 1793) 207-211.
- Robespierre, M., *Œuvres de Maximilien Robespierre VI Discours (1789-1790)* (M. Bouloiseau e.a. ed.) (Parijs 2000).
 - 'Discours sur l'organisation des gardes nationales par Maximilien Robespierre, Membre de l'Assemblée nationale' (5 december 1790) 616-655.
- Robespierre, M., *Œuvres de Maximilien Robespierre IX Discours (septembre 1792 - 27 juillet 1793)* (M. Bouloiseau e.a. ed.) (Parijs 2000).
 - 'Opinion de Maximilien Robespierre sur le jugement de Louis XVI' (3 december 1792) 120-136.
 - 'Sur la nouvelle Déclaration des Droits' (24 april 1793) 459-471.
 - 'Pour une insurrection populaire contre les députés corrompus' (26 mei 1793) 524-528.
 - 'Contre Brissot et les hommes « criminels »' (28 mei 1793) 532-535.
 - 'Pour le décret d'accusation contre les chefs de la Gironde' (31 mei 1793) 539-543.
- Robespierre, M., *Œuvres de Maximilien Robespierre X Discours (27 juillet 1793 – 27 juillet 1794)* (M. Bouloiseau e.a. ed.) (Parijs 2000).
 - 'Sur le plan d'éducation nationale de Michel Lepeltier' (29 juli 1793) 10-42.
 - '1er intervention : Contre la communication des motifs d'arrestation des suspects' (3 brumaire II (24 oktober 1793)) 156-157.
 - 'Rapport sur les principes du Gouvernement révolutionnaire, fait au nom de Comité de Salut Public, par Maximilien Robespierre' (5 nivôse an II (25 december 1793)) 272-282.
 - 'Sur les principes de morale politique qui doivent guider la Convention nationale dans l'administration intérieure de la République' (17 pluviôse II (5 februari 1794)) 350-367.
 - 'Rapport sur les idées religieuses et morales avec les principes républicains, et sur les fêtes nationales (18 floréal II (7 mei 1794)) 442-465.
 - 'Contre les factions nouvelles et les députés corrompus' (8 thermidor II (26 juli 1794)) 542-582.
- Rousseau, J.J., *Du contrat social ou principes du droit politique* (1762) (C. Bourquin ed.) (Genève 1947).
- Saint-Just, L. A., *Œuvres complètes de Saint-Just II* (C. Vellay ed.) (Parijs 1908).
 - 'Fragments d'institutions républicaines', 492-535.

Literatuur

- Andress, D., *The Terror. Civil War in the French Revolution* (Londen 2005).
- Arendt, H., 'The Revolutionary Tradition and its Lost Treasure', in: M. Sandel ed., *Liberalism and its Critics* (New York NY 1984) 239-263.
- Baker, K. M., 'Transformations of Classical Republicanism in Eighteenth-Century France', *The Journal of Modern History* 73 (2001).
- Ballard, R., *A New Dictionary of the French Revolution* (Londen 2012).
- Baron, 'Machiavelli: The Republican Citizen and the Author of 'the Prince'', *The English Historical Review* 76 (1961) 217-253.
- Beiner, R., *What's the Matter with Liberalism?* (Berkeley CA 1992).

- Beiner, R., 'Introduction: Why Citizenship Constitutes a Theoretical Problem in the Last Decade of the Twentieth Century', in: Idem ed., *Theorizing Citizenship* (Albany NY 1995) 1-28.
- Boom, M. van den, *Aartsvijanden of bloedbroeders? De Buitenlander in de toespraken van Maximilien Robespierre*. Jonge historici schrijven geschiedenis 53 (Amsterdam 2012).
- Bouloiseau, M., *Le Comité de salut public (1793-1795)*. « Que sais-je ? » Le point des connaissances actuelles 1014 (Parijs 1968).
- Bouloiseau, M., *La République Jacobine 10 août 1792 – 9 thermidor an II*. Nouvelle histoire de la France contemporaine 2 (Parijs 1972).
- Callan, E., *Creating Citizens. Political Education and Liberal Democracy* (Oxford 1997).
- Cobban, A., 'The Fundamental Ideas of Robespierre', in: Idem, *Aspects of the French Revolution* (Londen 1968) 136-157.
- Cobban, A., 'The Political Ideas of Maximilian Robespierre during the period of the Convention', in: Idem, *Aspects of the French Revolution* (Londen 1968) 158-191.
- Cranston, M., 'The Sovereignty of the Nation', in: C. Lucas ed., *The French Revolution and the creation of modern political culture II The Political Culture of the French Revolution* (Oxford 1988) 97-104.
- Dagger, R., *Civic Virtues. Rights, Citizenship, and Republican Liberalism* (Oxford 1997).
- Edelstein, D., *The Terror of Natural Right. Republicanism, the Cult of Nature & the French Revolution* (Chicago IL 2009).
- Galston, W., *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Duties in the Liberal State* (Cambridge, 1991).
- Galston, W., 'Civic Virtues', in: R. E. Goodin, P. Pettit & T. Pogge ed., *A Companion to Contemporary Political Philosophy II* (2^e editie; Malden MA 2007) 842-851.
- Gay, P., 'Rhetoric and Politics in the French Revolution', *The American Historical Review* 66 (1961).
- Guilhaumou, J., 'Fragments of a Discourse of Denunciation' (1789-1794), in: K. M. Baker ed., *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture IV The Terror* (Oxford 1994) 139-155.
- Haakonssen, K., 'Republicanism' in: R. E. Goodin, P. Pettit & T. Pogge ed., *A Companion to Contemporary Political Philosophy II* (2^e editie; Malden MA 2007) 729-735.
- Hammersley, R., 'English Republicanism in Revolutionary France: The Case of the Cordelier Club', *Journal of British Studies* 43 (2004).
- Hampson, N., *The Life and Opinions of Maximilien Robespierre* (Londen 1974).
- Hampson, N., 'La Patrie' in: C. Lucas ed., *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture II The Political Culture of the French Revolution* (Oxford 1988) 125-137.
- Hampson, N., *Saint-Just* (Oxford 1991).
- Held, D., *Models of Democracy* (3^e editie; Cambridge 2006).
- Higonnet, P., *Goodness Beyond Virtue: Jacobins During the French Revolution* (Berkeley CA 1998).
- Hunt, L., 'The Rhetoric of Revolution in France', *History Workshop* 15 (1983) 78-94.
- Hunt, L., *Politics, Culture and Class in the French Revolution* (Berkeley CA 1984).
- Kelly, P., 'Political Theory - The State of the Art', *Politics* 26 (2006) 47-53.

- Kennell, N. M., *Spartans. A New History* (Chichester 2010).
- Klosko, G., *Jacobins and Utopians. The Political Theory of Fundamental Moral Reform* (Notre Dame IN 2003).
- Kymlicka, W., *Contemporary Political Philosophy* (2^e editie; Oxford 2002).
- Kymlicka, W. & Norman, W., 'Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory', in: R. Beiner ed., *Theorizing Citizenship* (Albany NY 1995) 283-323.
- Lane, F. C., 'At the Roots of Republicanism', *The American Historical Review* 71 (1966) 403-420.
- Lewis-Beck, M. S., Hildreth, A. & Spitzer, A. B., 'Was There a Girondist Faction in the National Convention, 1792-1793?', *French Historical Studies* 15 (1988) 519-536.
- Linton, M., 'Robespierre's Political Outlook', in: C. Haydon & W. Doyle ed., *Robespierre* (Cambridge 1999) 37-53.
- Linton, M., 'The Man of Virtue: The Role of Antiquity in the Political Trajectory of L. A. Saint-Just', *French History* 24 (2010) 393-419.
- Macedo, S., *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue and Community* (Oxford 1990).
- Monar, J., *Saint-Just. Sohn, Denker und Protagonist der Revolution* (Bonn 1993).
- Monnier, R., 'Républicanisme et révolution française', *French Historical Studies* 26 (2003) 87-118.
- Oldfield, A., *Citizenship and Community: Civic Republicanism and the Modern World* (Londen 1990).
- Oldfield, A., 'Citizenship: An Unnatural Practice?', *Political Quarterly* 61 (1990) 177-187.
- Ozouf, M., *Het feest van de Revolutie. De Franse Revolutie, de vernieuwing van het openbare leven en het van de moderne maatschappelijke waarden 1789-1799* (Amsterdam 1989).
- Palmer, R. R., *The Twelve Who Ruled: The Year of the Terror in the French Revolution* (Princeton Classic Edition; New Jersey NJ 2005).
- Patrick, A., *The Men of the First French Republic, Political Alignments in the National Convention of 1792* (Baltimore MD 1972).
- Patten, A., 'The Republican Critique of Liberalism', *British Journal of Political Science* 26 (1996) 25-44.
- Pettit, P., *Republicanism* (Oxford 1997).
- Pocock, J. G. A., 'The Ideal of Citizenship since Classical Times' in: R. Beiner ed., *Theorizing Citizenship* (Albany NY 1995) 29-52.
- Rudé, G., *Robespierre: Portrait of Revolutionary Democrat* (Londen 1975).
- Sabine, G. H. & Thorson, T. L., *A History of Political Theory* (4e editie; Hinsdale IL 1973).
- Sandel, M., 'Introduction', in Idem ed., *Liberalism and its Critics* (New York NY 1984).
- Sandel, M., *Liberalism and the Limits of Justice* (2^e editie; Cambridge 1998).
- Sewell jr., W. H., 'Le citoyen/la citoyenne: Activity, Passivity, and the Revolutionary Concept of Citizenship', in: C. Lucas ed., *The French Revolution and the creation of modern political culture II The Political Culture of the French Revolution* (Oxford 1988) 105-123.
- Skinner, Q., *Liberty Before Liberalism* (Cambridge 1998).
- Snyder, R. C., *Citizen-Soldiers and Manly Warriors. Military Service and Gender in the Civic Republican Tradition* (Lanham MD 1999).

- Soboul, A. *The Parisian Sans-Culottes and the French Revolution 1793-4* (Oxford 1964).
- Soboul, A., *De Franse Revolutie I 1789-1793* (Amsterdam 1975).
- Sydenham, M. J., *The Girondins* (Londen 1961).
- Sydenham, M. J., *The First French Republic 1792-1804* (Londen 1974).
- Tallett, F., 'Robespierre and Religion', in: C. Haydon & W. Doyle ed., *Robespierre* (Cambridge 1999) 92-108.
- Talmon, J. L., *The Origins of Totalitarian Democracy. Political Theory and Practice during the French Revolution and Beyond* (Middlesex 1986).
- Walzer, M. 'Citizenship', in: T. Ball, J. Farr & R. L. Hanson ed., *Political Innovation and Conceptual Change* (Cambridge 1989) 211-219.
- Walzer, M., *Regicide and Revolution. Speeches at the Trial of Louis XVI* (New York NY 1992).
- Weithman, P., 'Political Republicanism and Perfectionist Republicanism', *Review of Politics* 66 (2004) 285-312.
- Woloch, I., 'The Contraction and Expansion of Democratic Space during the Period of the Terror', in: K. M. Baker ed., *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture IV The Terror* (Oxford 1994), 309-325.

Beeldmateriaal

Nicolas Henri Jaurat de Bertry, *Allégorie de la Révolution et portrait en médaillon de Jean-Jacques Rousseau* (1794). Deze allegorie hangt in het Musée Carnavalet te Parijs. De digitale reproductie die in dit werk is gebruikt is beschikbaar via: <http://www.artfinder.com/work/an-allegory-of-the-revolution-with-a-portrait-medallion-of-jean-/> (geraadpleegd op 29 mei 2012).